

ઓપિનિયન

यो वै भूमा तत् सुखम्।

તંત્રી : વિપુલ કલ્યાણી

પુસ્તક : 14 • પ્રકરણ : 10 • સર્ગ અંક : 166

26 જાન્યુઆરી 2009

શેષ લવાજમ : £31.20 / £49.95

નવી દુનિયા ભણી (ડાયસ્પોરી યુગમથામણ)

○ પ્રકાશ ન. શાહ

ડાયસ્પોરા હલચલની વાતે ભર્યા ભર્યા બે દિવસને છેડે સમાપનવચનો વાસ્તે ઊભો થયો છું ત્યારે મારી લાગણી - આપ સૌ સાથે તાદાત્મ્યજોશપૂર્વક - એ છે કે **You, i.e. We, have arrived.** સંભારો પચીસેક વરસ પર 'દર્શક'ના પ્રમુખપદે મળેલ હેદરાબાદ અધિવેશનના એ દિવસો - 'દર્શકે' જ્યારે સાહિત્યપદારથને (અને સાહિત્યચર્ચાને) ખંડથી અખંડ ભણીની યાત્રારૂપે ઓળખાવ્યાં હતાં - આપણા આ વિપુલભાઈ ત્યારે વિલાયતથી ડાયસ્પોરાની વાતો કરતા આવી લાગ્યા હતા. એક દોર ચાલ્યો; એ પછી તો, ૧૯૯૭માં વડોદરા અધિવેશનમાં નિરંજન ભગતની વિશેષ ઉપસ્થિતિમાં આપણે એક વિભાગીય બેઠક શું આયોજન કર્યું હતું. ... અને હવે, તળ ભૂમિમાં, લાગટ બે દિવસ ડાયસ્પોરાની વાતો ! કહ્યું ને **We have arrived.** દો એ રીતે હવે ગુજરાતના ખુદના વંડામાં છે.

પણ આ આવવું તે શું વારુ. કોઈક માન્યતા (રિકગ્નિશન) મેળવવાની મથામણ ? 'કોરિયા'ના કવિ, દાંડીકૂચના સૈનિક શ્રીધરાણી, પછી તો અમેરિકા ચાલ્યા ગયા અને કેટલેય વરસે વતન પાછા ફર્યા - 'પુનરપિ' સંગ્રહ લાંબે ગાળે લઈને આવ્યા, પણ ત્યારે એમની લાગણી હતી કે ઉખડેલા નવ આંબા ઊગે ... અને હા, ઘરે ઊભેલા આભે પૂગે. ના, વાત આટલી સરળ નથી. તમે બહાર નીકળી ગયા, બહાર રહ્યા અને ઘરે આવો છો ત્યારે ખાલી હાથે તો આવતા નથી. કશીક શ્રી તમારા સંવિતમાં સંચિત થયેલી અવશ્ય હોય છે. તમે જુઓ, કોલંબિયાના પત્રકારત્વના સ્માતક શ્રીધરાણીએ પુસ્તક પણ કેવું રૂડું કીધું - **My India, My America** કે પછી, **My America, My India** એ જે હોય તે - પણ ટૂંકમાં બેઉ મલક મારા, ભૈ.

હવે શ્રીરાણીના દાખલાથી જરીક હટીને. આપણે ક્યાંક ગયા છીએ. માથું મારીને માર્ગ કીધો છે. વતન નથી સાંભરતું એવું તો નથી. કંઈક અંશે હૃદયગત પણ હશે એ. પણ એક વાત સમજી લો. **There is no going back in history.** કૃષ્ણે ગમે એટલું રાધારત્ન કર્યું હશે, જિંદગીભર, પણ તમે એને મથુરાથી દ્વારકા જતા જુઓ છો - એ વૃંદાવન પાછા નથી ફરતા. માથે મોરપીંછ ધારણ કરી એની સ્મૃતિ સાચવી લીધી, ચાલ્યા તો આગળ - અને છેક ત્યાં જઈ ઊભા, દ્વારકે, જ્યાં દ્વાર બધાં ખૂલી જતાં હતા. દરિયાવની મીઠી લહર, બીજું શું.

અને આ દરિયો ! સાહેબ, ડાયસ્પોરાની વાત કરીએ છીએ ત્યારે મને એ એન.આર.ઈ. કહેતાં ઉપેન્દ્ર-બક્ષી-કહ્યા નાન રિક્વાયર્ડ ઈન્ડિયનનું સ્મરણ કરવા દો જેણે દરિયે બેઠા 'હિંદ સ્વરાજ' લખ્યું હતું. ઈતિહાસમાં સર્મન ઓન ધ માઉન્ટ (ગિરિ પ્રવચન) આ પૂર્વે સાંભળ્યું છે, પણ આ તો એમના એક અનુવાદકે કહ્યા મુજબ સાગર સંબોધન (સર્મન ઓન ધ સી) છે. બરાબર સો વરસ થયાં એને.

શું છે આ 'હિંદ સ્વરાજ' ? એમાં ૧૯મી સદીની સમીક્ષા છે, અને ૨૧મી સદી સારુ દિશાદર્શન. આ ૧૯મી સદીનાં ગાંધી આગમય થયેલાં બીજાં બે ડાયસ્પોરી મૂલ્યાંકન સંભારું ? માર્ક્સે, જર્મનીથી ઈંગ્લેન્ડ વસી ગયેલ માર્ક્સે, ઔદ્યોગિક ક્રાંતિની છાયામાં ઊભીને ઈતિહાસના ભૌતિક અર્થઘટનનું એક આખું દર્શન રજૂ કર્યું. દેખીતી રીતે એમાં ઓગણીસમી સદીના પૂર્વાર્ધના ઘટનાક્રમનો ખાસો ધકકો હતો. જો કે એમના યુરોપકેન્દ્રી

ચિંતનમાં, ઈતિહાસની એક અવશ્યભાવિ ગતિવિધિની - લગભગ ટેલિયોલોજિકલ સંભાવનામાં યુરોપને મળેલા સાંસ્થાનિક લાભની ગણતરી નહોતી એમ તો નહીં પણ ઓછી હશે એમ પાછળ જોતાં લાગે છે. અશોક મહેતાએ સંભાર્યું છે તેમ એ મુદ્દો આશ્ચર્યકારક રીતે, માર્ક્સે જ્યાં બેઠા કામ કર્યું હતું તે જ બ્રિટિશ મ્યુઝિયમ લાઈબ્રેરીમાં બેસીને કામ કરતા એક ડાયસ્પોરી હિંદવાસીએ સુપેરે ઉપસાવી આપ્યો હતો. લંડનમાં કોઈક વિસ્તારમાંથી ચૂંટાઈને હાઉસ ઓફ કોમન્સમાં બેસતા દાદાભાઈ નવરોજીએ કહ્યું કે ભાઈ સાંસ્થાનિક શોષણ થકી ઈંગ્લેન્ડની સમૃદ્ધિનો આ એક કલાસિક કિસ્સો છે - પોવર્ટી અન્ડ અનબ્રિટિશ રુલ ઈન ઈન્ડિયા. પછીના દસકામાં, દાદાભાઈ કાંગેસની અધ્યક્ષીય વ્યાસપીઠ પરથી સીમિત સંદર્ભમાં પણ 'સ્વરાજ'નો પ્રથમ ઉચ્ચાર કરનારા બની રહ્યા હોય તો એમાં અચરજ પામવા જેવું અલભત નથી.

તો, કંઈક પરિવર્તન આવી રહ્યું હતું. ગો.મા.ત્રિ., મોટા માણસ, એમણે 'સરસ્વતીચંદ'માં લખ્યું હતું કે આ કપિલોક કહેતાં ઈંગ્લેન્ડ પાંચાલી કહેતાં ભરતને ધાવે છે (શોષે છે એમ નહીં પણ ધાવે છે), અને કાયદાના શાસન જેવું કાંક પ્રતિપોષણ વળતું કરતું રહે છે. ભૈ, અપેક્ષા ને આદર હશે એટલે સ્તો દાદાભાઈએ પણ એને 'અનબ્રિટિશ રુલ' કહ્યું.

વારુ, 'ગોડ સેવ ધ કિંગ' ગાવાની ક્યારેક ધોરણસરની પ્રક્રિસ કરી ચૂકેલો ગાંધી દરિયાવની છાતીએ બેઠો જ્યારે 'હિંદસ્વરાજ' લખી રહ્યો હતો ત્યારે એ ઈંગ્લેન્ડથી દક્ષિણ આફ્રિકા પરત થઈ રહ્યો હતો. તસલિમા નસરીન પોતાને દ્વિખંડિત કહે છે એ જુદી વાત થઈ, પણ આપણો ઈંગ્લેન્ડસ્થિત ડાયસ્પોરા (અને કેટલેક અંશે અમેરિકાસ્થિત પણ) ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં બબ્બે નિર્વાસનની ભક્ષીમાં તપેલો છે. પહેલાં એ દેશમાંથી આફ્રિકા ગયો, અને પછી ઈદી અમીનને પાપે આફ્રિકાથી ઈંગ્લેન્ડ. વસાહતી વસવાટના પ્રારંભિક તબક્કે, બને કે વતનઝૂરાપાની લાગણી એના સર્જનમાં પ્રગટ થવા કરતી હોય. **But once you have arrived,** એ કિસ્સો, એ દાસ્તાં અંતે તો - એવી બની રહે છે જેવી કૃષ્ણાખ્યાત મોરપીંછ કથા. **There is no going back in history.** આ કિસ્સો **My India, My America** તરેહનો છે - કેમ કે એમાં જે આરત છે તો અભિસ્થાપન પણ છે. કંઈક **longing**, કંઈક **belonging**. પ્રીતિ સેનગુપ્તા હવે સ્રોતસ્વતી હડસનને અને ભાગીરથીને લગભગ એક ધાસે સંભારે છે, તો પ્રફુલ્લ અમીન પણ બર્મિંગમ બેઠે મારું અમદાવાદ, મારું બર્મિંગમની ભાષામાં બોલતા સંભળાય છે. એટલે વતન માટેનાં ઝુરાપો, ઝંખના, દુઃખ બધાં સરવાળે મીઠાં અનુભવાઈ નવી સૃષ્ટિમાં નંખાતાં મૂળિયાંને સીંચનારાં બની રહે છે. કંઈક નવું જ પ્રફુલ્લન, નવું જ વિકસન, એવો ઘાટ આ તો છે.

જરા હટીને એક વાર્તાદાખલો આપુ ? ભોળાભાઈ પટેલે ડાયસ્પોરાની પહેલી નવલિકા લેખે હમણાં 'વ્હાઈટ હોર્સ'નો મહિમા કીધો. સુધીર દલાલની એ વાર્તા "સંસ્કૃતિ"માં ચારેક દાયકા પર વાંચ્યાનું સ્મરણ છે. પછી તો એમના સંગ્રહમાંયે આવી - કદાચ, એમના સંગ્રહનું નામ પણ એ જ છે. બે જિગરી દોસ્તો. એક લંડનમાં રહી પડ્યો છે, ગોરી મેમને પરણીને. સુખી છે. અંગ્રેજ પત્ની ગુજરાતી વાનગીઓની એની દાઝ જાણે છે અને કોઈક ગુજરાતી સંપર્ક થાય તો એથી પતિને મળતા આનંદે રાજી રહે

ઓપિનિયન

- “ઓપિનિયન” ગુજરાતી ભાષાનું માસિક વિચારપત્ર છે અને દર માસની ૨૬મી તારીખે બહાર પડે છે.
- “ઓપિનિયન”ના ગ્રાહક ગમે તે અંકથી થઈ શકાય છે.
- “ઓપિનિયન”માં શક્ય હોય ત્યાં સુધી જાહેરખબર ન લેવાની અમારી નેમ છે.
- એમાં વ્યક્ત થતા વિચારો માટેની જવાબદારી જે તે લેખકોની છે.
- “ઓપિનિયન”નાં ધોરણ અને સ્વરૂપને અનુલક્ષીને લેખકોએ પોતાની કૃતિઓ મોકલવી. હાલ પુસ્તકારનું ધોરણ નથી. પરંતુ છપાયેલી કૃતિના લેખકને જે તે અંક ભેટ મોકલવાની પ્રથા છે.
- લખાણ શાહીથી ચોખ્ખા અક્ષર અને કાગળની એક જ બાજુએ લખવું. નનામા લેખો અસ્વીકૃત બનશે.
- ભાષા સારી માઠી હશે તેને વિષે લખનારે જરા પણ અચકાવાનું નથી. અમારી શક્તિ પ્રમાણે અમે સુધારી લઈશું. ઓછામાં ઓછી ગુજરાતી જાણનાર વાચક પણ સામયિકની મારફતે જેટલી દાદ લઈ શકે તેટલી દાદ દેવી એ અમે અમારી ફરજ સમજીશું.
- જેઓ લખી ન શકતા હોય તેઓ બીજાની પાસે લખાવીને લખાણ મોકલી શકે છે.

લલાજમના દર

શેષ લલાજમ આ દેશ માટે £37.44 તેમ જ પરદેશ માટે £59.94 છે. ચેક યા પૌસ્ટલ ઓર્ડર અથવા ડ્રાફ્ટ Parivaar Communicationsને મોકલવો.

લલાજમ - સંપાદકીય પત્રવ્યવહાર

“ઓપિનિયન”

'Kutir', 4 Rosecroft Walk, WEMBLEY, Middlesex HA0 2JZ [U.K.]

Tel. : [+44] 020 - 8902 0993

e.mail : vipoolkalyani.opinion@btinternet.com

ભારત માટે લલાજમ ભરવાનું ઠેકાણું

Villa Bellevue 30, Avantikabai Gokhale Street, Opera House, MUMBAI - 400 004

Tel. : [022] 2386 2843

Fax : [022] 2826 1155/1166

e.mail : bharti_parekh@hotmail.com

સંપર્ક : ભારતીબહેન પારેખ

માત્ર ભારતમાંના ગ્રાહકોએ જ, ફક્ત Rs. 4,000ની શેષ રકમ, Vipool Kalyani ને નામે લખી મોકલવી

ગ્રાહક પત્રિકા :

Name :

Address :

Post Code :

Telephone :

e.mail :

Subscription : £25 / £40

Date :

છે. પણ પેલો જૂનો મિત્ર ઘણાં વરસે આવ્યો છે અને મળ્યો છે ત્યારે એની સાથે લાગણીના પૂરમાં વહી જતાં આપણો નાયક કહે છે આ ધોળિયાને શું આવડે, શું ખબર પડે - એને રગરગમાં ખાડિયા ને ખમણપાતરાં ઉભરાતાં હશે કે ગમે તેમ પણ, છૂટા પડવાનું થયા પછી એ શું કરે, સિવાય કે ‘હાઈટ હોર્સ’ (પબ)માં બેસી બિયરમાં ખોવાઈ જવાનું.

સુંદર વાર્તા એની ના નહીં. પણ ત્યાં રહ્યે રહ્યે જે રીતે નવેસર ભાવપિંડ બંધાતો આવે, એવી ત્યાંની ધરતીમાં રોપાયેલી ગુજરાતી ડાયસ્પોરી વાર્તા કદાચ આ નથી. મને વરસો પર વાંચેલી આનંદરાવ લિંગાયતની એક વારતા સાંભરે છે. વિધવા માતા અને દીકરો રોજ સવારે ફરવા જતાં હોય છે. દીકરો માને સોબત આપી, એનું દુઃખ વીસારે પડે ને એકલતા ન લાગે એની કાળજી લેવા કોશિશ કરે છે. એનું બહારગામ જવું ને વિધવા માને, એક વાનપ્રસ્થ અંગ્રેજ નામે એનીનો પરિચય થવો. સોબતનું એક જૂદું જ સુખ, દેશની હવામાં શક્ય નહીં એવો હૂંફિયલ મૈત્રીભાવ, મા પ્રથમવાર અનુભવે છે. એક નવી સભરતાનો અનુભવ છે. એનું માંદું પડવું, આખર પધારીએ હોવું, દીકરાવહુ થકી સૌ સગાંવહાલાંને છેલ્લેલ્લા મોમેળા સારુ બરકવું. પણ અણીની ક્ષણે માની આંખો હજુ એક જણને શોધે છે, એનીને. દીકરાને પણ ખટકો રહી જાય છે કે મને કેમ સૂચ્યું નહીં. છે ને બિલકુલ યુરોપઅમેરિકામાં રોપાયેલી તળ ડાયસ્પોરી વારતા? અને ત્યાં જ ઉગેલી ‘ફ્લેમિંગો’ કૂળની પન્ના નાયકની એ વારતાઓ. ફરીથી કહું કે ‘હાઈટ હોર્સ’ આજે ય પુનઃ વાંચવી ગમે, પણ પરિણત ડાયસ્પોરી વાર્તા લેખે આનંદરાવ ને પન્નાબહેનની જે વાર્તાઓ હમણાં મેં સંભારી એ તો ન્યારીનિરાળી જ વિલસી રહે છે.

હમણાં કોઈકે ‘કિમ્બલ રેવન્સવુડ’ની જિકર કરી. મધુ રાયની - આમ તો એ અહીંથી જ એક સુપ્રસિદ્ધ સર્જક લેખે ત્યાં ગયા હતા - પણ અમેરિકાને છેડેથી, રાશિવાર કન્યાતલાશમાં ગુજરાતમાં ઊતરી આવતા ગુજજી જણની આ નવલ - કદાચ, આપણા સમયનો, જો કે કંઈક વિસ્તીર્ણ પેરાબલ - એક પરિણત લેખકની કલમે બની આવેલ કર્પીણ મુગ્ધતામાં ઉભડક રોપાયેલ ગુજરાતી તરુણનું ચિત્ર આપે છે.

દોમ દોમ ડોલરનું, એમાંથી જ ઊગતું ને એમાં જ આધમતું, એનું જીવનસપનું હશે. મધુ રાય વારતા માંડે એટલે ફાંકડી જ માંડે. પણ એના નાયકમાં એક અધકચરાઈ છે. કેમ વારુ તો એ કોઈ પણ સામાન્ય માણસ જેવાં સપનાં જુએ છે - અને એમાં કશું ખોટું નથી - પણ આ જગત પર જિંદગીની જદોજેહાદમાં પ્રજાઓ અથડાતીકૂટાતી ઝગમગતી જે નવરચના સારુ મથે છે એ ક્યાં છે એમાં.

એ માટે તો તમારે બળવંત નાયકકૃત ‘પેસેજ ટુ યુગાન્ડા’ - ‘ - ને ધરતીને ખોળે નરક વેરાણું’ - કને જવું પડે. આપણે દ્વિનિર્વાસિતો ! યુગાન્ડાથી યુ.કે. આવ્યાં. આંગલ-ગુજરાતી

પરિવાર બન્યો, ને કુટુંબની દીકરી, નવઉઘાડના સંજોગોમાં યુગાન્ડા પાછી ફરે છે (ગુજરાત નહીં પણ યુગાન્ડા હવે ‘વતન’ છે) ત્યારે પરણી તો છે આદિવતની ડ્રાઈવરના દીકરાને. વીસેક વરસ પર વાંચેલી વારતા સ્મરણ પરથી આશરે આશરે કહું છું. પણ મુદાની વાત એ છે કે ગુજરાતી-આફ્રિકી-અંગ્રેજ, બધાં રક્ત એક નવી ને ન્યાયી દુનિયા સારુ એકઠકઠક થતાં આવે છે. આપણો જે ડાયસ્પોરા તે કશુંક મોરપીંછ શું ધારણ કરી એક નવી સૃષ્ટિ સરજવામાં સહભાગી બને છે, અને એ કદાચ ત્રિશંકુ પણ નથી રહેવાનો, કેમ કે કોઈ સમાંતર સૃષ્ટિ રચવાની નહીં પણ આ જ સૃષ્ટિની નવરચનાની એની જદોજેહાદ હોવાની છે.

તો, ઓગણીસમી સદીના આકલનપૂર્વક એકવીસમી સદીના દિશાદર્શનપૂર્વકની જે દરિયાઈ દેશના (સર્મન ઓન ધ સી) ‘હિંદ સ્વરાજ’ રૂપે ઊતરી આવી, ડાયસ્પોરી મોહનદાસની કલમે, બને કે આવા કંઈ કેટલા ‘પેસેજ’ થકી તેને માટેની ભોં ભાંગવાની હોય.

એક યુગયાત્રા છે આ તો. એક અંગત બિનઅંગત સાંભરણ અંબોળું અહીં? ૧૯૮૭માં વડોદરે ડાયસ્પોરી બેઠક બાદ તરતની બેઠકમાં મારે અધ્યક્ષતા કરવાની હતી. સ્વરાજને પચાસ વરસ થયાં તે નિમિત્તેનો એ પરિસંવાદ હતો; અને મેં થોડીક નવલકથાઓ આસપાસ મારી માંડણી કરી હતી. જો કે હતો તો એ બીટન ટ્રેક, કંઈ ‘દર્શક’ ચર્ચો. આપણો નવો નાયક, નવીનચંદ્ર (સરસ્વતીચંદ્ર) લોકકલ્યાણકામી જરૂર હશે; પણ છે તો એલિટ. સાંસ્થાનિક ભદ્રલોક. પછી મુનશી આવ્યા અને રાષ્ટ્ર-રાજ્યની રાજવટની રંગ વાતો લઈ આવ્યા. અમૂર્ત એવું આ રાષ્ટ્ર, એનો વિકસતો મધ્યમવર્ગ ર.વ. દેસાઈ સરખે હુંફાઈ પન્નાલાલ વાટે ઈશાનિયા મલકની કથારૂપે ‘લોક’ તરીકે ઊતરી આવ્યો. આ લોક અને પેલો એલિટ. બેઉ વચ્ચેની સાર્થક સંબંધશોધની કથા ‘દર્શક’ લઈ આવ્યા, ‘ઝેર તો પીધાં છે જાણી જાણી’. વ્યાપક સમાજની, સમગ્ર સમાજની આપણી આ સહૃદય સર્જનખોજ તે પછીનાં વરસોમાં રઘુવીરની ત્રીમાં ને જોસેફ મેકવાનની ‘આંગળિયાત’થી માંડી દલપત ચૌહાણના ‘મલક’ લગી અને એમ વિકસતી આવી છે. બળવંત નાયકની મેં હમણાં ઉલ્લેખેલી ડાયસ્પોરી દાસ્તાને હું આ સંદર્ભમાં જોવી પસંદ કરું. ગુણવંતરાય આચાર્યની ઘાટીએ આફ્રિકાને હાલારનું પરું તો કહી શકીએ; પણ દુનિયા તો એ આગળ ચાલી. ...

આ નવી દુનિયાને જાણોસમજો છો, સાહેબો? મકરંદભાઈ ને શીરીનબહેને બિટનના ગુજરાતી ડાયસ્પોરા વિશે જે કિતાબ લખી છે તે જોશો જરી. હજુ ગઈ કાલે જે એ વિધિસર બહાર પડી છે. અહીં સમાજકમમાં નીચે રહેલ (અને નીચે જ રહેત) એવું લોક ત્યાં પૂગી નવા લોકમાં ગોઠવાઈ રહ્યું છે. ભૈ, આ જ ઈંગલન્ડની ભૂમિ પર આપણો તરુણ છાત્ર નામે મોહનદાસ બારિસ્ટર

(અનુસંધાન પાનાં 16 પરે)

બેગપુસ ઊંઘરેટો થાય એટલે સૌએ ઊંઘી જવું !

ઑલિવર પોસ્ટગેઈટ એમનું નામ. એમના દેહાન્તના સમાચારે બ્રિટિશ પ્રજાની કેટકેટલી પેઢીઓની સ્મૃતિને ઝંકૃત કરી દીધી છે. ... પરંતુ આ ઑલિવર પોસ્ટગેઈટ, ભલા, છે કોણ ? ગુજરાત અને ભારતના અંગ્રેજી માધ્યમનાં કેટલાં ભણેશરીઓને આ નામ સાંભરતું હશે ? જવા દઈએ; હરિપ્રસાદ વ્યાસ, ગિજુભાઈ બધેકા, જીવરામ જોષી, રમણલાલ સોની, વળી, કેટલાંને સાંભરે ? હળવે હળવે એવો સમાજ પેદા થઈ રહ્યો છે કે કોઈક પૂછી પણ પાડે : એ તે વળી કોણ ?

આ વરસની શરૂઆતમાં અહીં એક મોજણી કરવામાં આવી હતી. વિલાયતની પ્રજાએ 'બેગપુસ'ને બ્રિટિશ જન્મારાની સર્વોત્તમ બાળકથા ઠેરવી હતી. 'બેગપુસ' લયકતાં, બરછટ ગુલાબી રંગનાં કપડાંના ગાભામાંથી બનાવેલા બિલાડાની મજેદાર ચિરંજીવ વાર્તા છે. વાર્તાને તેર ઉપકથાઓ છે. ૧૯૭૪ના અરસામાં પહેલવહેલી વખત આ બિલાડાની વાર્તા ટેલિવિઝન પરેથી વહેતી કરવામાં આવેલી અને આજ સુધી તેની પકડ એવી ને એવી અકબંધ રહેવા પામી છે. એ શ્રેણી અનેક વાર મેં પણ જોઈ છે અને દરેક વેળા માણ્યા કરી છે; જાણે કે સતત તાજગી આવી મળી હોય.

આ 'બેગપુસ' શ્રેણીના લેખક એટલે પેલા ઑલિવર પોસ્ટગેઈટ. લંડનના પશ્ચિમી ઉપનગર હેન્ડનમાં, સન ૧૯૨૫માં, જન્મેલા ઑલિવર પોસ્ટગેઈટનું, હમણાં, ૮૩ વર્ષની જૈફ વયે દક્ષિણ ઈંગ્લેન્ડના કેન્ટ પરગણામાં અવસાન થયું. દરમિયાન, 'બેગપુસ' નામે ઈન્ટરનેટ પર એક વેબસાઈટ છે. અને ઑલિવર પોસ્ટગેઈટની સ્મૃતિમાં, આજકાલ, આ શ્રેણીની આ ખ્યાતનામ પંક્તિઓ પેશ કરવામાં આવી છે :

Emily's cat Bagpuss

The Most Important

The most Beautiful

The most Magical

Saggy old cloth cat in the whole wide world.

ઑલિવર પોસ્ટગેઈટની વિદાયવંદનાની કેવી સરસ ભાવવિભોર કરતી અસરકારક રીત ! વારુ, દરેક ઉપકથાનો આરંભ લગભગ એક જ સરખો રહ્યો છે : 'ઘણાંબધાં વરસો પહેલાં, પણ તેને બહુ ઝાઝો વખત થયો નથી ... 'નો રણકો ઑલિવરભાઈના અવાજમાં ખીલતો જાય અને પછી જણાવતો તે આગળ ફંટાય : 'એક નાનકડી છોકરી હતી. તેનું નામ એમિલી હતું. અને તેને એક દુકાન હતી.' અને પછી કહે :

Bagpuss, dear Bagpuss

Old Fat Furry Catpuss

Wake up and look at this thing that I bring

Wake up, be bright, be golden and light

Bagpuss, oh hear what I sing.

અને તેની સાથે જ ભૂખરા રંગની પિંછવાઈ જાગૃત બને; રંગીન બિછવાઈમાં કથા આરંભાય. એમિલી દુકાન બંધ કરીને જાય કે તરત નવું ભાવવિષય ઊભું થાય. જબ્બરની કરામત. ગેબ્રિયલ નામે દેડકો, મેડલિન નામે ઢીંગલી, ચોપડીઓની હારમાળાને ટેકણ રૂપ રહેલો લક્કડબોદ પ્રોફેસર ચેફલ બની જાય. વિશ્વવિખ્યાત તત્ત્વવેત્તા બર્ટાન્ડ રસસલની જાણે કે આ ચેફલ સાહેબ નકલ ન કરતા હોય ! એક પછી એક, એમ આ તેર પ્રકરણો આવતા ગયા : 'શીશીમાંની હોડી', 'એથન્સનું ઘૂવડ', રાજકુમારી દેડકી', 'બેલે નૃત્યનાં પગરખાં', 'હામિશ', 'હાલ્લો માણસ', 'હાથીભાઈ',

'મિલ નામે ઉંદર', 'રાક્ષસ', જૈફની દાઢી', 'પાવો', 'ઊડાન' અને 'ફીડલ કાકા'. અને છેવટે, ફરી વાર ઑલિવરભાઈ આમ બોલે અને કથા આટોપાઈ જાય. દુકાન શાંત પડી જાય :

And when Bagpuss was asleep,

All his friends were asleep.

The mice were ornaments on the mouse organ.

Gabriel and Madeleine were just dolls.

Professor Yaffle was just an old wooden bookend in the shape of a woodpecker.

Even Bagpuss himself, once he was asleep, was just an old, saggy cloth cat,

Baggy, and a bit loose at the seams,

But Emily loved him.

ઊંઘરેટો બિલાડો નામે બેગપુસ

કેન્ટ યુનિવર્સિટીએ, ૧૯૮૭માં, ઑલિવર પોસ્ટગેઈટને માનદ ઉપાધિથી નવાજ્યા હતા. ઑલિવરભાઈ કહે કે તે બહુમાન તેમનું નથી, બલકે 'બેગપુસ'નું છે. તે પછી 'બેગપુસ'ને તેવાં મહાવિદ્યાલયી પોષાકમાં બતાવવામાં આવેલો ! હવે 'બેગપુસ', તેના સૌ દરબારીઓએ તેમ જ એમિલીની દુકાને કેન્ટ પરગણાના કેન્ટરબરી શહેરના 'રૂપર્ટ બેર મ્યુઝિયમ'માં, ગૌરવભેર, કાયમી સ્થાન જમાવ્યું છે.

લંડન કૉલિંગ

'બેગપુસ' ઉપરાંત, આવર ધ એન્જિન', 'ધ ક્લેન્ગર્સ' તેમ જ 'નોંગીન ધ નોંગ' જેવા બાળકાર્યક્રમોના રચયિતા ઑલિવરભાઈની નામના ૧૯૫૦થી આ દેશમાં ગાજતી રહેલી છે. ચચ્યાર પેઢીઓનું ઘડતર પણ એમના થકી ઉજમાળું બન્યું છે. ઑલિવર પોસ્ટગેઈટને તેમના સાથીદાર પીટર ફરમીનનો જબ્બર હૂંફેટો હતો. તેમની કને માત્ર ટાંચા જ સાધનો. સ્ટૂડિયોની કોઈ આધુનિક સવલતો પણ નહીં. બાબા આદમના જમાનાનો જો કે હાથવગો એક કેમેરા ખરો. ખેતરાઉ વિસ્તારની ખળીમાંનું એક બંધિયાર છાપરું. તેમાં ઊભી કરેલી આ કાર્યશાળા. પીટર ફરમીનની દીકરી એમિલી ત્યારે બહુ જ નાની. આજે તે ૪૩ વર્ષનાં બાનુ છે. આ જ એમિલી પણ આ શ્રેણીમાંની જ પેલી એમિલી બનતી હતી. તે દિવસોના રોચક અનુભવોની સિલસિલાબંધ વિગતોની તેણે હાલ અનેરી વાતો કહ્યાં કરી છે.

ગુજરાતની અનેક પેઢીઓના ઘડતરમાં આવી આવી અનેક કથાઓએ અપૂર્વ ફાળો આપેલો છે. આપણા વરિષ્ઠ સાહિત્યકાર ભોળાભાઈ પટેલે અન્યત્ર કહ્યું છે તેમ, આ લેખકો '... જે સ્વતંત્ર રીતે લખે અને આખી દુનિયાના બાલકિશોર સાહિત્યના ખજાનામાંથી લૂંટ કરીને ગુજરાતી ભાષાના બાળકોને એ આપે, એ પણ એવી માતૃભાષા ગુજરાતીમાં કે બાળકો કિશોરો એ ગુજરાતી વાંચતાં, માતાના પુષ્ટ ધાવણથી જેવું શારીરિક સ્વાસ્થ્ય મેળવે એવું એ ભાષાથી માનસિક સ્વાસ્થ્ય

મેળવે.' મારા સહિતની અનેક પેઢીઓને આવું ધાવણ મળ્યું છે. આ વિરાસતથી હું ય, અનેકોની જોડાણ, રૂઝો બન્યો છું.

આપણા એ તમા ભદ્ર, મિયા ફૂસકી, લંબોદર શર્મા, બકોર પટેલ, શકરા પટલાણી તેમ જ એકમેકથી ચડિયાતી, બાળવાર્તા સાહિત્યમાંની ફોજ આવી રીતે ક્યારે ચિરંજીવ બને ? વરસોથી આવા આવા ઓરતાઓની પોઠ ભરીને બેઠો છું. સુરતના ગાંડીવ સાહિત્ય મંદિર દ્વારા સુલભ બનેલી બકોર પટેલ શ્રેણીની બાવીસેક ચોપડીઓનાં અકેક પ્રકરણો કચકડે મઢાય તો રંગ રહી જાય. આજકાલ વેપારી ધોરણે ટી.વીના કાર્યક્રમો તૈયાર કરાઈ રહ્યા છે, તેની લગીર હું તરફેણ અહીં કરતો નથી. આ માટે સંપૂર્ણપણે વ્યવસાયી ધોરણ જ અપનાવવું જરૂરી છે. આવા કાર્યક્રમો જ કાયમી રહેતા હોય છે. માટે દૂરંદેશીએ તેને તૈયાર કરવાના હોય. અને તેથીસ્તો, સવાલ માત્ર એક જ : હૈ કોઈ લેને હારા ?!

(૧૫ ડિસેમ્બર ૨૦૦૮)

‘જીવન અંજલિ થાજો, મારું જીવન અંજલિ થાજો !’

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પ્રકાશિત ‘ગુજરાતી સાહિત્યનો ઈતિહાસ’, જેને ભાષાશૈલી અને મિજાજની રીતે, ઝવેરચંદ મેઘાણીના કુળવારસ ઠેરવે છે, તે મસ્ત પ્રકૃતિ અને શૈલીના કવિ, કરસનદાસ માણેકનો કાવ્યસંગ્રહ, ‘રામ, તારો દીવડો !’ ૧૯૬૪માં પ્રગટ થયેલો. તેમાંનું આ કાવ્ય વખણાયું છે :

જીવન અંજલિ થાજો,

મારું જીવન અંજલિ થાજો !

ભૂખ્યાં કાજે ભોજન બનજો, તરસ્યાંનું જળ થાજો;

દીનદુખિયાનાં આંસુ લ્હો ‘તાં અંતર કદી ન ધરાજો !

મારું જીવન અંજલિ થાજો !

આશરે પાંચેક દાયકાઓથી લંડનમાં વસવાટ કરતાં એક દંપતીનું જીવન અને કવન નીરખીએ તો કોઈને ય એમ થાય કે કવિ ‘વૈશંપાયન’ની આ મનીષા આ બંનેએ જીવતરમાં રોગરોગ ઊતારી જાણી છે. આ દંપતી એટલે મહાનગર લંડનના પશ્ચિમિયા ઉપનગર એજવેરમાં હાલ વસતાં દયાબહેન અને મનસુખલાલ ભગવાનજી શાહ. બીજાનાં મનનું સુખ વધારનારાં અને ચોમેરે દયા પ્રસારવાનારાં તરીકેની, બંનેની ગણના, હવે પ્રસ્થાપિત થઈ ચૂકી છે.

દયાબહેનના દાદા અમરશી ગોવારજી શાહ, સન ૧૮૬૨ના અરસામાં, વતન માંડવીથી, આફ્રિકે કમાવા ધમાવા ગયા હતા. આશરે દોઢસો વરસ પહેલાંની એ વાત બને છે. ત્યારે ન હતાં વિમાન, કે ન હતા આગબોટ. હોડકે બેસીને બીજા અનેકોની પેઠે અમરશીભાઈ પણ રોજગારી કાજે પરદેશ સિધાવ્યા હશે. ઝાંઝીબાર ટાપુમાં આ સાહસિક માડુ આખરે ઠરીઠામ થયા. વળી, તેમનો ઘરવટ અને સંસાર પણ ત્યાં જ ઊભો થયો. અમરશીભાઈના દીકરા નારણજીભાઈ કુંવરભાઈને પરણ્યા અને તેમનું ત્રીજું સંતાન એટલે આપણા આ દયાબહેન. તેમનાથી બે મોટા ભાઈઓ અને તે પછી બીજો સાતનો વિસ્તાર. ટૂંકામાં, દયાબહેનને સંસ્કાર વારસો માંડવીથી ખસતો ખસતો ઝાંઝીબારમાંથી જ પ્રાપ્ત થયો. ત્યાં એ ઉછર્યા અને ત્યાં જ તેમનું લાલનપાલન થયું.

બીજી પાસ, મૂળ ભૂજના વતની ભગવાનજીભાઈ શાહ ૧૮૮૮ના અરસામાં, હજુ કદાચ મૂંઝનો ય દોરો ફૂટ્યો નહીં હોય તેવડી ચોદ વરસની કાયી વયે, આફ્રિકાની વાટે નીકળી પડેલા. કેન્યાના કાંઠા વિસ્તારમાં નસીબ અજમાવતા રહ્યા અને પછી દેશના કાપસા બેટ નામક પીઠપ્રદેશમાં ય નસીબ અજમાવાને સારુ આંટોફેરો કરી આવેલા, પરંતુ, છેવટે ઈતિહાસપ્રસિદ્ધ બંદરી શહેર મોમ્બાસામાં જ ઠરીઠામ થયા. ભગવાનજીભાઈએ ભચીભાઈ સાથે સંસાર માંડ્યો. અને સન ૧૯૩૩ની

૧૨ માર્ચે આપણા આ મનસુખભાઈનો મોમ્બાસા ખાતે જન્મ થયો. એમનાથી એક નાના ભાઈ શાંતિચંદ શાહ. વકીલાતની સનદ ધરાવતા શાંતિભાઈએ ૧૯૬૫થી કેનેડામાં વસવાટ કર્યો છે અને ત્યાં ય માનસ્થાન જમાવ્યું છે.

આફ્રિકાવાસી અનેક પરિવારોમાં બનતું આવ્યું છે તેમ, મનસુખભાઈને માધ્યમિક શિક્ષણ પછી, આગળ ભણવા, મુંબઈની પહેલાં ખાલસા અને પછી રૂઈઆ કૉલેજમાં પ્રવેશ મળેલો. થોડોક અભ્યાસ કર્યો, ન કર્યો, અને ૧૯૫૧ના અરસામાં, મુંબઈમાં માતા ભચીભાઈનું અવસાન થતાં, શિક્ષણને તિલાંજલિ આપીને પિતાની પડખે હાથવાટકી બનવાનો મનસુખભાઈને માથે જવાબદારીઓ આવી પડી. ૧૪ નવેમ્બર ૧૯૫૪ના શુભ ચોઘડિયે જંગભારી દયાબહેન અને મોમ્બાસાવાસી મનસુખભાઈ લગ્નગંધિએ જોડાઈ ગયાં. પિતા ભગવાનજીભાઈનું ૧ જુલાઈ ૧૯૫૮ના રોજ દેહાવસાન થયું, અને પછી સન ૧૯૬૧ વેળા, આ દંપતીએ નસીબ અજમાવાને સારુ વિલાયતની વાટ પકડી.

દયાબહેન અને મનસુખભાઈ શાહ

આફ્રિકાના વસવાટ દરમિયાન, મનસુખભાઈ વેપારવણજમાં પાવરધા બનતા રહ્યા હતા. એમણે પ્રેમચંદ ધરમશી શાહની, જાણીતી વેપારી પેઢીનો વહીવટ કેન્યામાં રહીને નિષ્ઠાએ જમાવ્યો ય હતો. વિલાયતમાં આવ્યા બાદ, નામું લખવાનો વ્યવસાય મનસુખભાઈએ ખીલવી જાણ્યો. તેમાં એ વિકસીને જ રહ્યા. તેમાં આગળ વધતા રહ્યા અને નિવૃત્ત થયા ત્યારે લંડનમાં હિસાબનીસોની એક ખ્યાતનામ યહૂદી પેઢીમાં અગ્રગણ્ય અધિકારીપદે ય એ હતા. અનેક જાણીતા અને માનીતા શહેરીઓના માર્ગદર્શક હિસાબનીસને નાતે એમણે ઘણાંને તારી જાણ્યા ય હતા.

જગતને ચોક કોઈ પણ આદમીનું હોય તેવું જ આ દંપતીનું ય તદ્દન સામાન્ય જીવન. પરંતુ અજવાળું થતાંની સાથે કમળની પાંખડીઓ જેમ ખૂલવા માંડે, ખીલવા માંડે છે અને વાતાવરણ પ્રફુલ્લિત બની જાય છે, તેમ આ દંપતીનો વિકાસ આ મુલકે વૃદ્ધિ પામતો ગયો અને અનેકોને પ્રસન્ન કરતો રહ્યો. મનસુખભાઈ ધારત તો એ ખુદ ધંધોધાપો ખીલવી શક્યા હોત; પણ, ના, એમણે મનપસંદ નોકરી કરી અને બાકીનો સમય અનેક ક્ષેત્રે સમાજને પદાર્પણ કરવાનો રાખ્યો. એમણે ગુજરાતી સાહિત્યની આંરંભિક સંસ્થામાં જેમ સમયદાન દીધું તેમ દિવંગત કુસુમબહેન શાહનાં વડપણ હેઠળના “ગુજરાત સમાચાર”માં લેખો લખીને, પત્રકારત્વ વાટે સમાજના સવાલોને એ સતત ગજાવતા રહેલા. પોતાના વિસ્તારની સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સમિતિઓ પરે ય સક્રિય ફાળો આપતા રહેલા. વર્ણીય સંબંધક સંસ્થાઓમાં એમનું યોગદાન આજે પણ અનેકો સંભારે છે. મનીષ મોદી દીધો, અલ્લામા મુહમ્મદ ‘ઈકબાલ’નો એક શેર સહજ સાંભરે છે :

આફ્રીનશ સે સરાપા-નૂર તૂ, જુલ્મત હૂ મૈં

ઈસ સિયાહ-રોજી પે લેકિન તેરા હમ-કિસ્મત હૂ મૈં

મહાકવિ, જાણે કે, કહે છે : 'સમયના આરંભ કાળથી, તમે જ મૂર્તિસ્વરૂપે પ્રકાશ છો. આ કમનસીબ દહાડે હું અંધકારમાં રહ્યો છું. અને છતાં, તમે અને હું એક જ નાવમાં જોડાજોડ છીએ.' આવી આવી એ દિવસોની વસાહતીઓની પરિસ્થિતિ આ મુલકે હતી. એમાં ટટ્ટાર બનીને, પોતીકા સારુ નહીં, બલકે સમાજને સારુ, આ દંપતી ન્યાયોચિત ઝઝૂમતું રહેલું, તેમ જાણ્યું છે. પહેલવહેલાં, કેન્યામાંથી અને ત્યાર બાદ યુગાન્ડામાંથી, અનેક ભારતીયોની હકાલ પટ્ટી થઈ ત્યારે જે બહોળો વર્ગ વિલાયત ભણી આવ્યો તેમને થાળે પાડવાનાં ગંજાવર કામોમાં આ દંપતીએ પાછું વાળીને જોયું નથી. 'યુગાન્ડા રિસેટલમેન્ટ બોર્ડ'ના નેજા હેઠળ, સ્વયંસેવક તરીકે, નોકરીએથી પાછા ફરીને દરરોજ સાંજે અને શનિવાર - રવિવારે દયાબહેન અને મનસુખભાઈએ પોતાનો સારો ય ફજલ વખત શરણાર્થીઓની છાવણીઓમાં જઈને થોકબંધ સેવાકાર્યમાં જ ગાળ્યો હતો. અનેક લોકોને માર્ગદર્શન આપવામાં અને તેમને થાળે પાડવામાં એમણે તન, મન અને ધન ખરચી જાણી સહાયતા આપી છે. આટલું કમ હોય તેમ, સરકારી સમિતિઓમાં જઈને આ લોકોની જરૂરિયાતો વિશે બેઠકક ધા નાંખી છે. રેડિયો, ટીવીનાં માધ્યમોનો ય એમણે ઉપયોગ કરી જાણ્યો.

ધની પ્રેમ, વિષ્ણુ શર્મા, પ્રાણલાલ શેઠ, ઈન્દુબહેન શેઠ જેવાં જેવાં અનેક આગેવાનોની જોડાજોડ આ શાહ દંપતીએ પણ તે દિવસોમાં રંગ રાખેલો. કેન્યામાંનાં અનેક પરિચિતોનાં સંતાનોને ઘેર સાંચવીને આ દંપતીએ ઉચ્ચ ભણતરમાં, વળી, સક્રિય સહાયકો ય આપ્યો છે. આવાં અનેકો સાથેનો આ દંપતીનો આજે પણ હૂંફાળો સ્નેહસંબંધ જોયોજાણ્યો છે.

રાજકારણ, અર્થકારણ, દેશાંતરગમન, રંગભેદ, વર્ણભેદ, ઓળખ અંગેના સવાલો બાબત તેમ જ ધર્મ ક્ષેત્રે પણ દયાબહેન અને મનસુખભાઈનું યોગદાન સીમિત રહ્યું નથી. આફ્રિકામાંની આપણી વસાહતના અનેક પાસાંઓ અંગેનું એમનું જ્ઞાન અમર્યાદ છે. વસાહતની ઢગલાબંધ ઈતિહાસમાન્ય વિગતમાહિતીઓ એકઠી કરીને તેનો સતત ઉપયોગ પણ કરતા રહે છે. વળી, જૈન સમાજમાં એમણે નિષ્ઠા અને જોમ સાથે જેમ અહીં કામો નિપટાવ્યાં છે અને સ્થાનમાન અંકે કર્યું છે, તેમ જગત ભરના જૈન આગેવાનો સાથે મીઠો નિજી સંબંધ કેળવતા કેળવતા નિર્ભીકપણે વિચાર માર્ગદર્શન આપ્યાં કર્યું છે. લેસ્ટરસ્થિત જૈન સમાજમાં, લંડનસ્થિત મહાવીર ફાઉન્ડેશનમાંનાં મનસુખભાઈ શાહનાં યોગદાનનો, ભલા, જોટો મળે ખરો ? પરંતુ, હવે દયાબહેન અને મનસુખભાઈ એ સ્તરેથી ય ખસી ગયાં છે તથા પાયાગત માનવીય મૂલ્યો જળવાતાં હોય તેવાં વિવિધ કામોમાં ખૂંપી ગયાં છે. બંને ખૂબ વાંચે છે, વિચારે છે અને ફજલ સમયે મનસુખભાઈ લેખનકામ પણ કરે છે. સાંસદો સુધી સમાજની વાતો રજૂ કરવા સારુ લોકમત જગવવા સક્રિય સંપર્ક જાળવતા ય રહે છે.

હવે પાનખરે ઉજાસ બેઠો છે. હાકલ થઈ હોય અને દયાબહેન મનસુખભાઈ અદબ વાળી બેઠાં હોય તેમ આજે ય બનતું નથી. અનેકોની નબળી પળોમાં હજુ આજે ય હૂંફટોકો આપવામાં આ દંપતી હાજરાહજૂર રહ્યું છે. અને સાથોસાથ, પોતાના વિધવિધ અનુભવોનાં મીઠાં ફળોની, લગીર છવાઈ જવાની ભાવના સભાનપણે સંકોરતાં સંકોરતાં, આ દંપતી સતત વ્હાણી કરતું રહ્યું છે. એમનું જીવન આમ ખરા અર્થમાં અંજલિ રૂપ બની ગયું છે.

પાનબીડું :

In reality, there is, perhaps, no one of our natural passions so hard to subdue as pride. Disguise it, struggle with it, beat it down, stifle it, mortify it as much as one pleases, it is still alive, and will every now and then peep out and show itself; you will see it, perhaps, often in this history; for, even if I could conceive that I had completely overcome it, I should probably be proud of my humility.

- Benjamin Franklin

હકીકતમાં, આપણા સઘળા પ્રકૃતિદત મનોવિકારોમાં, કદાચ, ગર્વને વશમાં રાખવાનું સૌથી આકરું છે. તેને ઢાંકી દેજો, તેને પડકારતા રહેજો, તેને મહાત કરજો, તેને ગૂંગળાવી નાંખજો, અનુકૂળ હોય ત્યાં લગી તેનું દમન કરજો, અને તે પછી ય તે જો જીવંત રહે, તેમ જ વારે ઘડિયે બહાર

નીકળી આવી ડોકાયા કરે; તો તમે ઈતિહાસને પાને જોયું હશે, તે મુજબ, તમને લાગે કે મેં તેને સંપૂર્ણપણે કાબૂમાં રાખવા શક્ય તમામ પ્રયાસો કરી જોયા છે, તો પછી, જાણવું કે નિરભિમાનિતાને જ શરણે જવાનો, એક માત્ર, માર્ગ મારી સામે પડ્યો છે.

- બે -જામિન ફ્રેન્કલિન

(૧૭૦૫ - ૧૭૯૦; અમેરિકાના એક સંસ્થાપક રાષ્ટ્ર ઘડવૈયા)

(૧૫ ડિસેમ્બર ૨૦૦૮)

'મનકા મરનાં સબસે મીઠા, સુણો અવધૂતા ગોરખનાથમ્!'

'ગોરખગોપાલમ્ અને અન્ય કાવ્યો', 'બાઈ' તથા 'કિમ્બલ રેવન્સવૂડ' વચ્ચે કોઈ સામ્ય ખરાં કે ? આ ત્રણે ય સરસ મજનાં પુસ્તકો, નકકી, ઉત્તર અમેરિકામાં વસતા ત્રણ ભાતીગળ ગુજરાતી સર્જકોની દેન છે. પહેલું પુસ્તક ઓહાઈયો રાજ્યના ઈસ્ટવેઈક નગરવાસી ઈન્દ્ર શાહે દીધું છે. બીજું મૂળ મરાઠી પુસ્તક. વિમલાબાઈની આત્મકથા. અમેરિકાના કેલિફોર્નિયા રાજ્યના લગુના બીચના રહેવાસી કેપ્ટન નરેન્દ્ર ફણસેએ આપ્યું આ રોચક ગુજરાતી રૂપાંતર છે. જ્યારે છેલ્લું પુસ્તક અમેરિકાના પૂર્વ કાંઠે, ન્યૂ યૉર્ક પાસે, ન્યૂ જર્સી સિટીમાં વસતા આપણા ગણમાન્ય સાહિત્યકાર 'મધુ રાય'ની જાણીતી નવલકથા છે. આજકાલ ગુજરાતી ડાયસ્પોરાનાં આ ત્રણ પુસ્તકોનું સતત સ્મરણ થતું રહ્યું છે.

ગુજરાતી ડાયસ્પોરિક જગતમાંના આ ત્રણેય સર્જક મિત્રોએ આપી આ ચોપડીઓનું તળ ગુજરાતમાં ય ભારે મહત્ત્વ રહ્યું છે. આ ચોપડીઓને પોરસાવતી કેટલી બધી સમાલોચનાઓ અને તે અંગેના વિવિધ વિવેચન લેખો આપણને વાંચવા જોવાં ય સાંપડ્યાં છે.

'ગુજરાતી વિશ્વકોશ'ના એક અધિકરણમાં ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા લખે છે, 'ગુજરાતી સાહિત્યના એક ઉત્તમ અને વિશિષ્ટ વાર્તાકાર, નવલકથાકાર અને નાટ્યકાર. સુરેશ જોષી પછીના ગુજરાતી કથા-સાહિત્ય અને નાટ્યસાહિત્યમાં સર્જકતાની ઊંચી માત્રા, પ્રયોગોની સફળતા અને ગદ્યની બહુપાર્શ્વિકતા દાખવનાર કોઈ એક સર્જકનું નામ બોલો તો એમ કોઈ કહે તો કોઈ પણ સહૃદય ગુજરાતીને હોટે પહેલું નામ મધુ રાયનું આવે.' વારુ, મધુ રાયની આ નવલકથા ૧૯૮૧ના અરસામાં પ્રકાશિત થઈ હતી. 'કિમ્બલ રેવન્સવૂડ'માં 'જ્યોતિષવિદ્યાનો આધાર લેવાયો છે અને અમેરિકાની ધરતી પર હળવી રીતિએ કપોલકલ્પનાના તંતુઓથી કામ છે.' એમ ચન્દ્રકાન્તભાઈએ નોંધ પણ કરી છે.

હિન્દી ફિલ્મ દુનિયામાં આજકાલ આશુતોષ ગોવારીકરનું જબ્બર મોટું નામ અને કામ છે. કળાકાર, લેખક, દિગ્દર્શક અને નિર્માતા તરીકે પ્રખ્યાત થયેલા આશુતોષ ગોવારીકરે મધુ રાયની આ નવલકથા પરથી, 'વ્હોટ્સ યોર રાશી?' નામક ફિલ્મ ઉતારવાનો ગયા મહિને આરંભ કર્યો છે. આ ચિત્રપટમાં પ્રિયંકા ચોપડા અને હરમન બાવેજા મુખ્ય પાત્રો ભજવવાનાં છે. આ બોલપટ માટે નાટ્યજગતમાં જેમનું બહુમોટું નામ છે તે આપણા નૌશિલ મહેતાએ સંવાદો લખ્યા છે અને જાવેદ અખ્તરે ગીતો લખ્યાં છે. અમેરિકામાં સ્થાયી થયેલા એક યુવાનની આ કથા છે. ભાવિ પત્નીની શોધમાં એ માત્ર દસ જ દિવસ માટે ભારત જાય છે. અને ફટાફટ કન્યાઓ જોવા માંડે છે, તેની કથાવસ્તુ અહીં વણાઈ છે. તેમાં જ્યોતિષનો વળી આધાર પણ લેવાયો છે. એક પછી એક ઘટનાને કારણે ધમાચકડી, અંધાધૂંધીની હારમાળા સર્જાય છે અને પરિણામે એમાંથી ગમ્મત ભરી પરિસ્થિતિ ય પેદા થાય છે.

નરેન્દ્ર ફણસેની માતા, વિમલાબાઈએ એક નોટબુકમાં પોતાનું આત્મવૃત્તાન્ત લખી રાખેલું. સન ૨૦૦૭ દરમિયાન પ્રગટ થયેલી આ જીવનકથાના અનુવાદક અને સંપાદક નરેન્દ્રભાઈ લખે છે, 'બાઈની ૩૭મી પુણ્યતિથિ આવી ... તે અરસામાં તેમણે લખેલ આત્મકથાનું ગુજરાતીમાં ભાષાંતર પૂરું થયું.' નરેન્દ્રભાઈ અને તેમના પરિવારની ગાથા આ ચોપડીમાં સતત ટપક્યા કરે છે. આ જીવનકથા જ ખુદ સામાજિક દસ્તાવેજનું મૂલ્ય ધરાવે છે. વર્ષા અડાલજાએ લખ્યું છે તેમ, 'આ એક સામાન્ય નારીની સામાન્ય જીવનકથા છે તેથી જ એ વિશિષ્ટ છે.' આ

સમૂળી જીવનકથા હૃદય વિદારક છે. 'એક લાંબી ધીમી તપતી ઉનાળાની બપોર' નામક પ્રસ્તાવનામાં વર્ષાબહેન, છેવટે, લખે છે તે શબ્દશ: વાંચવા સમ છે:

'કોઈ કહેશે શું છે આ કથામાં ? નાટ્યાત્મકતા નથી, આસમાનીસુલતાનીના પ્રસંગો નથી, કે કોઈ ભવ્ય સામાજિક કથા નથી.

'ના. એવું આમાં કશું નથી પણ આ કથામાં જે છે તે કાલ્પનિક કથામાં પણ ન સંભવી શકે. એક સામાન્ય સ્ત્રીની સામાન્ય વાત. એક સ્ત્રીને માથે પડતા દુઃખના ડુંગરોની વાત.

'પણ એ જ અસામાન્ય છે આ કથામાં. વાત છે એક લાંબી ધીમી તપતી ઉનાળાની બપોરની. જ્યાં છાયો નથી, શીતળતા નથી અને અગ્નિબાણ વરસતા સૂરજના તાપ નીચે એક લાંબા નિર્જન વૃક્ષાહીન રસ્તે ચાલવાનું છે.

'આ એક સ્ત્રીનાં ખમીર અને ખુમારીની વાત છે. એક માતાનો પ્રેમાળ સ્નેહાસિક્ત ચહેરો એમાં પ્રગટ થાય છે. એ કદાચ તમારી કે મારી માનો ચહેરો પણ હોઈ શકે.'

અનુવાદકની નોંધમાં નરેન્દ્રભાઈ લખે છે, 'નરેન એક ભોળો અને સરળ સિપાહી છે - 'Naive and Sentimental Soldier' યદા-કદાચિત્ તેનામાં બાઈ જેવી લેખનશક્તિની સ્ફુરણા અને આત્મકથા લખવા જેટલી શક્તિ આવે તો એક 'ટ્રીલોજી' લખવાનો પ્રયત્ન કરશે.' આ ચોપડી વાંચ્યા જોયા પછી, કેપ્ટન નરેન્દ્ર ફણસે પાસે આવી જ અને આની જ આપણને આશા હોય, અપેક્ષા હોય.

અમદાવાદ જિલ્લાના માંડલના વતની ઈન્દ્ર શાહ જાણીતા વકીલ છે. અમદાવાદ નિવાસ વખતે કાયદા અને વાણિજ્યના વિષયોનું એમણે કોલેજમાં અધ્યાપન કામ કરેલું. ૧૯૭૧થી અમેરિકામાં સ્થળાંતર થયેલા છે અને ક્લીવલેન્ડ ખાતે કાયદાની એક પેઢીમાં ભાગીદાર પણ છે. અમેરિકાના જાહેર જીવન સાથે ય તે સક્રિયપણે સંકળાયા છે. ત્યાંના રિપબ્લિકન પક્ષના તે સક્રિય કાર્યકર પણ છે. આ બધું છતાં, ઈન્દ્રભાઈ અંતરથી સદા ય કવિ છે. 'ગોરખગોપાલમ્ અને અન્ય કાવ્યો' ઉપરાંત 'બે ફૂલ' (૧૯૮૧) નામે તેમના કાવ્યસંગ્રહો થયા છે. વળી, અમેરિકાથી પ્રકાશિત "સંધિ" નામક આપણી જબાનનાં એક ઉચ્ચ ત્રૈમાસિકના તે સહ તંત્રીપદે પણ રહ્યા છે.

મીનાક્ષીબહેન શાહ અને ઈન્દ્રભાઈ શાહનાં ૪૦ વર્ષનાં લગ્નજીવનની ઉજવણી પ્રસંગે ૪૦ કાવ્યોની ભેટ, મૂળગત, કવિએ એકલોતા પુત્ર સમ્ભવને દીધી છે. સપ્ટેમ્બર ૨૦૦૭ વેળા સૌ પ્રથમ પ્રગટ થયેલાં આ પુસ્તકમાંની મૂળ ગુજરાતી કૃતિઓનું અંગ્રેજી ભાષાન્તર મહારાજા સયાજીરાવ યુનિવર્સિટીના અંગ્રેજીના પ્રાધ્યાપક ડૉક્ટર સલાટે કર્યું છે અને ચોપડીની સજાવટ પીયૂષ ઠક્કરે કરી છે. આ ચાળીસ કૃતિઓ ઉપર પરિશિષ્ટમાં ધૂની માંડલિયા, ભરત ત્રિવેદી, આદિલ મન્સૂરી, ચિનુ મોદી, વિનોદ જોશી તેમ જ રાધેશ્યામ શર્માનાં વિવરણોને સ્થાન અપાયું છે.

ગુજરાતી કાવ્યોનો એક સારો અનુવાદ આ પુસ્તક પ્રકાશનથી ગુજરાતીને પ્રાપ્ત થયો છે. ઈન્દ્ર શાહને ગુજરાત, ગુજરાતી ભાષા અને માદરે વતન પ્રતિ કેટલો સૂક્ષ્મ અને સાચૂકલો લગાવ છે, તેનો મને ય અનુભવ થયેલો છે. દાયકા પહેલાં એમની સંગાથે એમને ત્યાં બે'ક દિવસનું આતિથ્ય માણેલું તે વેળાના વાર્તાલાપોમાં આ સઘળું નિતાંત ઝવતું જોયું અનુભવ્યું હતું. અમેરિકાના વાતાવરણમાંથી, "સંધિ" સરીખું ગુજરાતી સામયિક ચલાવવું કેટલું કપરું હોઈ શકે છે તેનો અંદાજ છતાં તે માટે મથવાની ઈન્દ્રભાઈને આવડત હોય, તે પરથી ય આ સ્પષ્ટ સમજાય છે.

રાધેશ્યામ શર્માનું એક અવતરણ ટાંક્યા વિના રહી શકાય તેમ નથી : 'એશિયન અમેરિકન લિડરશિપ' એવોર્ડ પ્રાપ્ત કરનાર કવિ અગાઉ આલ્બેર કામૂનાં બધાં સર્જનોથી પ્રભાવિત હતા, પણ આજે ઓશોનાં ૬૦૦ ગ્રન્થો પઢી ચઢી આફરીન ! ... કામૂ, ઓશો, સાર્ત્ર, એલિયટની સમકક્ષ એક પંક્તિમાં ભારતના ત્રણ સર્જકો પણ પ્રિય છે તે સુરેશ હ. જોષી, લાભશંકર ઠાકર અને સિતાંશુ યશસ્વંદર !' ... ગુજરાતી ડાયસ્પોરામાં વસતા આપણા આ કવિ, ઈન્દ્ર શાહ આપણા મોટા ગજાના કવિ છે. એમની કવિતાઓ તળ ગુજરાતમાં સ્થાન પામતી આવી છે. હકીકતે, ધૂની માંડલિયા કહે છે તેમ, કવિના આ 'શબ્દલોકના અજવાળા'નું સ્વાગત જ કરવાનું હોય.

પાનબીડું :

એકમોકને એક કરો તો

ભૂલ થશે બસ સરવાળામાં !

- ઈન્દ્ર શાહ ('ભૂલ')

(૧૫ ડિસેમ્બર ૨૦૦૮)

વીરકાવ્ય લખ્યું અને વીરકાવ્ય જીવ્યો

○ દીપક મહેતા

આજે તો એની ગણના વિશ્વની ઉત્તમ કાવ્યકૃતિઓમાં થાય છે. પણ ૧૯૬૭માં એ પ્રગટ થઈ ત્યારે એના અંધ કવિએ એ પુસ્તકના કોપીરાઈટ માત્ર દસ પાઉન્ડમાં પ્રકાશકને વેચ્યા હતા. તેમાંય પુસ્તક પ્રગટ થતાં પહેલાં તો કવિને માત્ર અડધી રકમ જ મળી હતી. પહેલી આવૃત્તિની ૧૩૦૦ નકલ વેચાઈ જાય તે પછી જ પ્રકાશકે બાકીના પાંચ પાઉન્ડ ચૂકવવાના હતા, અને એ ૧૩૦૦ નકલ વેચાતાં દોઢ વર્ષ લાગ્યું હતું. એ કાવ્યકૃતિ તે પ્રખ્યાત કાવ્ય 'પેરેડાઈઝ લોસ્ટ' અને તેના અંધ કવિ તે જોન મિલ્ટન. ૧૬૦૮ના ડિસેમ્બરની નવમી તારીખે લંડનમાં તેમનો જન્મ. બે દિવસ પહેલાં તેમની ૪૦૦મી જન્મજયંતી બ્રિટનમાં, અમેરિકામાં અને બીજા ઘમા દેશોમાં ધામધૂમપૂર્વક ઉજવવામાં આવી. એટલું જ નહીં, એક વર્ષ સુધી આ ઉજવણી ચાલુ રહેશે. જો કે તેની હયાતી દરમિયાન મિલ્ટન કવિ કરતાં રાજકારણ અને ધર્મ અંગેનાં લખાણોથી વધુ જાણીતો થયો હતો. મિલ્ટનનો જમાનો એ સમયના બ્રિટનમાં જબરી ઉચ્ચલપાથલોનો જમાનો હતો. બ્રિટનમાં રાજાશાહીને બદલે સંસદીય લોકશાહી સ્થાપવા માટે કોમવેલે જે ચળવળ ચલાવેલી તેને મિલ્ટને ટેકો આપ્યો હતો અને કેટલોક વખત કોમવેલની સરકારમાં 'વિદેશી ભાષાઓના પ્રધાન' તરીકેનો હોદ્દો ભોગવ્યો હતો. સત્તાવાર રીતે તેનું કામ સરકારી દસ્તાવેજોનો લેટિનમાં અનુવાદ કરવાનું હતું, પણ તેનો વધુ વખત તો સરકારની નીતિ-રીતિનો પ્રચાર કરવામાં જતો હતો. લેટિન, ગ્રીક, હિબ્રુ, ફ્રેન્ચ, સ્પેનિશ, ઈટાલિયન, ઓલ્ડ ઈંગ્લિશ અને ડચ - એટલી ભાષાઓ મિલ્ટન જાણતો.

કવિ જોન મિલ્ટનના પિતાનું નામ પણ જોન મિલ્ટન હતું, દાદાનું નામ રિચર્ડ મિલ્ટન. કૌટુંબિક ધર્મ રોમન કેથલિક, પણ દીકરાએ પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથ અપનાવ્યો એટલે રિચર્ડ દીકરાને બધી મિલ્ટનના વારસામાંથી ફરેગ કર્યો. એટલે બાપીકું ઘર છોડી જોન લંડન આવ્યો અને વકીલાત તથા ધીરધારના ધંધામાં સારું એવું કમાયો. કવિ મિલ્ટનને ભણાવવા ઘરે શિક્ષકો આવતા પછી ૧૬૨૮માં કેમ્બ્રિજમાંથી બી.એ. અને ૧૬૩૨માં એમ.એ. થયો. પછી વળી પિતાના ઘરમાં બેસીને કવિ મિલ્ટન છ વર્ષ સુધી જાતે ભણ્યો! ૧૬૩૮માં ફ્રાન્સ અને ઈટલીની ૧૩ મહિના લાંબી મુસાફરી કરી, પણ પછી બ્રિટનમાં આંતરવિગ્રહના ભણકારા સંભળાતાં સ્વદેશ પાછો ફર્યો. પંદર વર્ષની ઉંમરે કવિતા લખવાનું શરૂ કરેલું તે પડતું મૂક્યું અને ધર્મસત્તા અને રાજસ્તાની સેળબેળનો વિરોધ કરતાં લખાણો લખવા લાગ્યો. પછી ધર્મ વિષે લખ્યું, શિક્ષણ વિષે લખ્યું, રાજકારણ વિષે લખ્યું. ૧૬૪૨માં ૩૪ વર્ષની વયે ૧૬ વર્ષની ઉંમરની મેરી પોવેલ સાથે લગ્ન કર્યાં, પણ થોડા વખત પછી મેરી કવિને છોડીને જતી રહી ત્યારથી કવિ મિલ્ટને છુટાછેડા વિષે લખાણો કર્યાં. જો કે ૧૬૪૫માં મેરી પાછી આવી. ૧૬૫૨માં મેરીના મૃત્યુ પછી મિલ્ટને બીજાં બે લગ્ન કર્યાં. યુરોપના આંતરવિગ્રહમાં પાર્લામેન્ટરી પક્ષની જીત થતાં મિલ્ટને રાજાશાહી વિરુદ્ધ જોરશોરથી લખવાનું શરૂ કર્યું. ૧૬૫૨માં તેનું રાજાશાહી વિરુદ્ધનું લેટિનમાં લખેલું પુસ્તક પ્રગટ થતાં મિલ્ટનની ખ્યાતિ આખા યુરોપમાં પ્રસરી. મોતિયાની તકલીફને લીધે ૧૬૫૪માં મિલ્ટનને સંપૂર્ણ અંધાપો આવ્યો. ૧૬૫૮માં કોમવેલનું અવસાન થયું. ૧૬૬૦ના મે મહિનામાં બ્રિટનમાં રાજાશાહીની પુનઃસ્થાપના થતાં મિલ્ટનની ધરપકડ કરવામાં આવી અને તેનાં પુસ્તકોની જાહેરમાં હોળી કરવામાં આવી. જો કે પાર્લામેન્ટના કેટલાક સભ્યોની દરમિયાનગીરીને કારણે થોડા વખત પછી મિલ્ટનને મુક્ત કરવામાં આવ્યો. ૧૬૬૩માં મિલ્ટને એલિઝાબેથ મિન્શલ સાથે ત્રીજાં લગ્ન કર્યાં. ત્યારે એલિઝાબેથની ઉંમર ૨૪ વર્ષની હતી. જિંદગીનાં છેલ્લાં દસેક વર્ષ પ્રસિદ્ધિ કે વિવાદોથી દૂર રહીને મિલ્ટને લંડનમાં ગાળ્યાં. ૧૬૭૪ના, નવેમ્બરની આઠમીએ કવિ મિલ્ટનનું અવસાન થયું. થોમસ કાર્લાઈલે કહ્યું છે. "મિલ્ટને મહાન વીરકાવ્ય લખ્યું એટલું જ નહીં, એ પોતે એવા વીરકાવ્ય જેવું જીવન જીવ્યો." ■

(સદ્ભાવ : 'વર્ડનેટ', "મુંબઈ સમાચાર", ૧૬.૧૨.૨૦૦૮)

મુંબઈ યાને કે પરદેશીઓનાં સમણાંનું થાણું!

કોઈ એમ કહે, વરસે દહાડે હજારો માણસો, આજકાલ, અહીંથી, મુંબઈમાં નસીબ અજમાવવા જતાં હોય છે, તો તેને ટાઢા પોરના ગપગોળા માનવા નહીં! ... તમે માનશો? – જગતની એક સૌથી મોટી લોકશાહી ભારતને, હવે, ત્રીજા વિશ્વની ગણતરીમાં અહીં મૂકવામાં આવતું નથી. આ સઘળાં મુંબઈને પૂર્વનું મેનહેટ્ટન માને છે!

યુનાઈટેડ કિંગડમમાં વરસોથી વસેલાં અને અહીં જન્મી, ઉછરેલાં અનેક હિન્દવી નસ્સલનાં નબીરાંઓ મુંબઈમાં પોતાનું નસીબ અજમાવી જોવા નિયમિતપણે જતાં આવતાં રહે છે. ત્યાં ઠરીકામ થઈ ધંધોધાપો કરવાના દાખલાઓમાં વરસોવરસ વધારો થતો હોય, તેમ 'બ્રિટિશ બ્રૉડકાસ્ટીંગ સર્વિસીસ'ના એક સંવાદદાતા સંજીવ બટ્ટૂનું તારણ છે. આ સાહસિકો, વળી, માને જ છે કે આ કોઈ સસ્તો વિકલ્પ લગીર નથી જ નથી.

યુનાઈટેડ કિંગડમ સરકારની તાજેતરની એક મોજણીમાં બહાર આવ્યું છે કે છેલ્લાં પાંચ વર્ષ દરમિયાન, જે દેશાંતર થયું છે તેમાં દક્ષિણ એશિયાઈ દેશો ભણી જનારાઓનો આંક આશરે પચાસ ટકા જેટલો મોટો રહ્યો છે. આ પ્રવાહ ઘટે તેમ દેખાતું જ નથી, બલકે તેમાં સતત વધારો થતો રહેવાનો છે, તેવાં એંધાણ મળી રહ્યાં છે. સંજીવ બટ્ટૂએ મુંબઈ આવી વસેલાં અમુકતમુક નબીરાંઓની મુલાકાત લીધી છે અને પછી તારણરૂપે તે કહે છે: 'આ આંકડાઓમાં વધારો નોંધાય તેમાં કોઈ જ આશ્ચર્ય નથી. તે આંકડો ઉપર ચઢતો રહેવાનો છે. મહાનગર મુંબઈ સર્વદેશી (કોંઝમપોલિટન) કેન્દ્ર છે અને ત્યાં ગમે ત્યારે, ગમે તે વખતે, તમારી જરૂરિયાતોને સારુ સાનુકૂળ પડઘા પડતા જ હોય, તેમ અનુભવાય છે.'

૨૬ નવેમ્બર ૨૦૦૮ની ઘટના પહેલાં આ મોજણી અને તારણ બહાર પડેલાં; પરંતુ તે દુર્ઘટનાની ઝાઝી અસર આ ક્ષેત્રે, સદ્ભાગ્યે, જોવા સાંપડતી નથી. હકીકતમાં, અમારા દેશના વડા પ્રધાન ગોરડન બ્રાઉન સહિત જગત ભરના જાણીતા આગેવાનો નવી દિલ્હી તથા મુંબઈની મુલાકાતે જઈ આવે છે. એથી ભારતની ક્ષમતા અને ઉપયોગિતાની સ્પષ્ટ ઝાંખી થયા વિના રહેતી નથી. રાષ્ટ્રીય પૂર્વગ્રહોથી – તેની વિશિષ્ટ મર્યાદાઓથી મુક્ત એવું વાતાવરણ આવા મહાનગરમાં સર્વસામાન્ય જોવાનું મળે છે. જગતમાં ન્યૂ યૉર્ક, લંડન, હોંગ કોંગ, સિંગાપોર આવા બીજા નગરો હોઈ શકે છે. આંતકવાદી હુમલાઓ સામે પ્રતિકાર તરીકે, અબીહાલ, મુંબઈગરી યુવાની જે રીતે બહાર પડેલી તેથી આ વિશ્વાસ બેવડાયો છે. મહાનગર મુંબઈના રસ્તાઓ પરે, એકબીજાના હાથ ઝાલીને, કડીબદ્ધ, હારમાળામાં ખડી આ તરુણાઈને જગતે ભાળી છે. મુંબઈની આ ખુમારીવાળી સર્વદેશી તાસીરની ઝાંખી તેમાંથી મળતી હતી.

વારુ, મુંબઈ નગરમાં વેપારવણજ વિકસાવવા ગયેલાં અમારાં દેશનાં આ નબીરાંઓને વાસ્તવિકતાનો પણ ખ્યાલ છે. તે જાણે છે કે એ કપરાં ચઢાણ રહેવાનાં છે. તેને સારુ બડીમોટી કિંમત પણ ચૂકવવી પડવાની છે, તેની ય તેને સમજણ છે. તે જાણે છે કે કોઈ પણ રેસ્ટોરાંમાં જવાનું થાય ત્યારે ઉત્તમ ટેબલ ખુરશી તેમને જ મળશે તેવું જરૂરી નથી. ત્યાં ય તેમને અનેકો સાથે હરીફાઈમાં ઊભા રહેવાનું આવવાનું છે. તે જ રીતે દફતર અને રહેણાક માટેની જગ્યા મેળવવામાં ય ભારે તકલીફ આવી પડવાની છે. વાસ્તવમાં, લાંબી હારમાં, છેવાડે જ તેમનું સ્થાન હશે કેમ કે તેમના કરતાં બીજાં ઘણાં આગોતરાં ત્યાં ઊભાં છે, તેવો ય અહેસાસ તેમને થતો રહેવાનો છે. વળી, મુંબઈગરાંઓ પાસે હવે જરૂરી નાણાંની સુગમતા થઈ છે. આથી, પૈસાના જ જોરે આ કે તે મેળવવામાં ય તેમની કારી ઝાઝી ફાવવાની નથી.

લંડન શહેરના કેમ્ડન ટાઉન વિસ્તારમાંથી, વેપારવણજ માટે મુંબઈ ગયેલાં દીપા મહેતા આ જૂથમાં સ્વાભાવિક બેસે છે. મનપસંદ વિસ્તારમાં રહેઠાણની પણ તેને શોધ છે. બી.બી.સી.ના 'એશિયન નેટવર્ક' માટે રજૂ થયેલા આ ખાસ કાર્યક્રમ દરમિયાન આ પત્રકાર સંજીવ બટ્ટૂ કહેતા હતા તે મુજબ, તેણે સાઠેક મકાનમિલકતો જોઈ કાઢી હશે. એમાંની એક ગમી, પરંતુ છેલ્લી ઘડીએ, તેનાં પાસાં પોબારા પડી શક્યાં નહીં. ભાડૂતી મકાનમાં રહેવાનો હવે તેને કંટાળો આવે છે, કેમ કે, દર મહિને, સારું મકાન ભાડે રાખવા જતાં, આશરે ચારથી પાંચ હજાર પાઉન્ડનો (અઢીથી

સાડાત્રણ લાખ રૂપિયા વચ્ચેનો) ખર્ચ ફક્ત ભાડાં પેટે જ થાય છે! તે કહે: મુંબઈમાં રસોડાંના ઝાઝાં ઠેકાણાં પડતાં નથી, કારણ કે લોકો નોકરચારક પર આધાર રાખે છે. મને રસોડું સજજધજજ અને મોટું જોઈએ. હું તો જાતે રસોઈ કરવામાં આનંદ માણું છું. આ મુલકમાં મકાન બાંધનારાઓ દીવાનખાનામાં અને શયનખંડો પાછળ જાણે કે અઢળક અસબાબ, સાધનસામગ્રી અને સમય ખર્ચતા હોય છે! ... ધંધો કરવા માટે જો કે મને દફતર સારુ આવશ્યક જગ્યા સહજતાએ મળી શકી છે. હવે રહેવાની જગ્યા મળી જાય તેની જ વેતરણમાં છું.

મજાની વાત એ છે કે આવાં અનેક બ્રિટિશ નબીરાંઓ મુંબઈ આવ્યાં છે અને તેમની વચ્ચે ય ઉત્તમ સેવાઓ હાંસલ કરવાને માટે માંહે માંહે સરસાઈ થતી હોવાના દાખલાઓ છે. આ સ્પર્ધા ક્યારેક તેજમાં હોય તેમ પણ અનુભવાય છે. દફતર માટેની જગ્યા તથા રહેવા માટેની જગ્યામાં જ હરીફાઈ માટેની સ્પર્ધા હવે રહી નથી, એ વિસ્તરીને 'શોપીંગ મોલ્સ' છૂટક વેપારવણજ માટેની જગ્યા માટે ય તે ફેલાતી થઈ છે. વ્યક્તિઓની પાછળ પાછળ, કે પછી જોડાજોડ, 'ડેબનમ', 'નેક્સ્ટ', 'માર્ક્સ એન્ડ સ્પેન્સર' તેમ જ 'મધરકેર' જેવી ખ્યાતનામ નામોવાળી પેઢીઓએ પણ દોટ મેલી છે. બીજી પાસ, 'લૂઈ વૂઈટન', 'ફેન્ડી' તથા 'શોપર' જેવી પેઢીઓએ તો અહીં વરસોથી જમાવીને પલોંઠ લગાવી છે. તેમના કહેવા મુજબ રોજ-બ-રોજનો તેમનો ધંધો ઉત્સાહપ્રેરક છે.

બકિંગમશર પરગણાંથી અમૃતા સંઘેરા બારેક માસ પહેલાં મુંબઈ પહોંચ્યાં છે. વેપારવણજમાં ખૂંપેલા પતિની ગૂહિણી જ બની રહેવાનું હાલ તેણે પસંદ કર્યું છે. તે કહેતાં હતાં: આ વિદેશી દુકાનોમાં ખરીદીએ જવાનું સારું લાગે છે, કેમ કે, તેથી ઘરની યાદ ઓછી થાય છે. પરંતુ, તેમનાં ભાવતાલ, ભાઈસાંબ, બિટન કરતાં ય આકરાં છે! પણ શું કરીએ? ગુણવત્તાને નજરમાં રાખીને વિદેશી દુકાનમાં અમે ખરીદી કરવાની રાખી છે, તેમ તે કહેતાં હતાં.

'બ્રિટિશ હોમ સ્ટોર્સ' માટે લૅન્ઝરી કપડાંની જથ્થાબંધ ખરીદી કરવાની તગડી નોકરી જતી કરીને દલબીર બેઈન્સ બારેક માસ પહેલાં મુંબઈ ગયાં છે. તેણે જૂહુ તારા રોડ પર એક બુટીક સ્ટોર્સ ઊભું કર્યું છે. અને પછી તેણે પાછું વળીને જોયું સુદ્ધાં નથી. બ્રિટનમાં કપડાંની જે ગુણવત્તા છે તેની જાણકારી અહીં ભારતીયોને છે જ નહીં. અને તેથી મારી દુકાનમાં આવી ગુણવત્તાવાળી ચીજવસ્તુઓ જ મેં રાખી છે. મારો વેપાર ધમધોકાર ચાલે છે. બોલીવુડના કેટલાં ય કળાકારો અને ધનાઢ્ય કુટુંબોની મહિલાઓ હવે મારાં કાયમી ગ્રાહક બની ગયાં છે. મધ્યમ વર્ગનાં અનેક લોકો પણ નિયમિત મારી દુકાને આવી ચડે છે અને તેમને ય અનુકૂળ સંતોષ આપવાનું હું રાખું છું.

બોલીવુડના ફિલ્મ ઉદ્યોગના ઝગમગાટે ઉપેન પટેલે લંડનમાં એક મોડલ તરીકેનું કામ શરૂ કરેલું છે. કળાકાર તરીકે બ્રિટનનો પરચમ તે આજે ય ફરકાવ્યા કરે છે. જો કે મુંબઈમાં તે સતત આવજાવ કરે છે. અહીં સંજીવ બટ્ટૂને તેનો ય ભેટો થયો. તે કહેતા હતા: મને અહીં બહુ જ ગમે છે. રહેવા માટે દુનિયામાં મુંબઈથી બીજું કોઈ ઉમદા શહેર હોય તેમ હું જોતો જ નથી. ભારત વિકાસ પામતો દેશ હશે, પરંતુ, પાઉન્ડની સરખામણીએ મુંબઈ જગતનું ચોથા ક્રમાંકે આવતું મોંઘુદાટ શહેર પુરવાર થાય છે. લંડનમાંની મારી જિંદગી સાથે અહીંની કોઈ સરખામણી કરી શકાય તેમ છે જ નહીં. મારે અહીં ખરીદીએ જવું હોય તો એકલા જઈ શકાય તેમ છે જ નહીં. ગાડીમાં જવાનું થાય ત્યારે મારે ડ્રાયવર હોવો જરૂરી છે. એટલું કમ હોય તેમ વળી અંગરક્ષકની પણ જોગવાઈ રાખવી પડે છે. તદુપરાંત સલામતી માટે દરવાન તો છે જ. આ કોઈ પરિપૂર્ણ વ્યવસ્થા કહેવાય નહીં; ખેર! પરંતુ હવે મેં તેની પસંદ કરી છે અને મને તેનો વસવસો ય નથી.

મુંબઈનું કલેવર બદલાઈ રહ્યું છે. બાળકોને સાંચવવાનાં ઘોડિયાઘર જેવાં વ્યવસ્થાતંત્રો ઊભા થતાં જાય છે. ભૂલકાંઓને દિવસ વેળા જાળવવાની વ્યવસાયી સંસ્થાઓ પણ ઊભી થવા લાગી છે. આ મુલકથી ભારતમાં અને ભારત સાથે કાયમી સંબંધ કેળવવા માટેની તંત્રવ્યવસ્થાની જોગવાઈ કરે તેવી વ્યાપારી પેઢીઓ પણ ઊભી થવા લાગી છે. મકાનોની લે-વેંચ કરે તેવા આડતિયાઓની ફેજ, વળી, પેદા થઈ છે. વિદેશી કર્મચારીની માગણી ઠેરઠેર વધતી રહેવાને કારણે ખૂણેખાયરે જામેલા બીજાત્રીજા આડતિયાઓને આ ક્ષેત્રે સરસ મજાનાં ઘીકેળાં છે.

વારુ, બ્રિટનમાંથી આ રીતે કેટલાં લોકો, મુંબઈ ખાતે ઠરીકામ થવાં ગયાં હશે ? તેનો અંદાજ કાઢવો સહજ અઘરો છે. કેમ કે કેટલાંક તો લાંબી મુદ્દતના વીસા લઈને મુંબઈ આવતાં જતાં રહે છે. વસ્તીની આવી હેરાફેરીની ભારત સરકારને જરૂર જાણ છે. તેમના મત મુજબ તો આવા લોકો આવે છે તે જ આવકાર્ય છે, કેમ કે તેથી તેમનું અને વતનનું ભલું જ થઈ રહ્યું છે. બ્રિટનમાંના ભારતીય ઉચ્ચાયુક્ત શિવ મુખરજી કહેતા હતા : બ્રિટનમાંની મૂળ ભારતીય પ્રજા પાસે જરાક અમથા જુદા પ્રકારનો પાસપોર્ટ છે તેટલું જ, આમ તો જો કે તેઓ ભારતીયો જ છે. માતૃભૂમિ જોવાની તેમને ઈચ્છા પણ હોય, અને તેની પ્રક્રિયામાં, તેમને જો ત્યાં રહી જઈને કામ કરવું હોય, તો તેમનું સ્વાગત જ હોય.

(૧૬ ડિસેમ્બર ૨૦૦૮)

‘બ્રિટનને ખરેખાત બહુ-સાંસ્કૃતિક મુલકમાં રૂપાંતરિત કરવામાં ભારતે સહાય કરી છે’

બેએક દાયકાઓથી, જગતને ચોક આર્થિક ઝોલો આવ્યો છે, અને તેને રવાડે, આપણું આખું જગત ટલ્લે ચડેલું છે. અમેરિકાને શરદી થઈ હોય તો, હમણાં હમણાં, દુનિયાને બીજે ખૂણે છીંકાછીંકા શરૂ થતી રહે છે. અમેરિકાની જોડાજોડ, એક દા, રશિયાની મહાસત્તા તરીકે બોલબાલા હતી. આજે અમેરિકાની સર્વોપરિતાને પડકાર મળવા શરૂ થયા છે. એક તરફ યુરોપ જાગ્યું છે. યુરોપીય સંઘનું શક્તિસામર્થ્ય જામ્યું છે. બીજી તરફ નવાં કલેવર ધરી રશિયા દાંત કચકચાવતું હોય તેમ જોવાનું મળે છે. ચીન, ભારત, ઑસ્ટ્રેલિયા, આર્જેન્ટિના, ઈન્ડોનેશિયા, મેક્સિકો, બ્રાઝિલ, દક્ષિણ આફ્રિકા, સાઉદી અરબ, દક્ષિણ કોરિયા તેમ જ તૂર્કસ્તાન જેવા ‘જી-૨૦’ જૂથના દેશોનું વર્ચસ્વ વધતું અનુભવીએ છીએ. આર્થિક દેશાન્તરગમનના દાખલાઓ વિશેષ અને વિષદ જોવાના સાંપડે છે. આથી, આર્થિક મુદ્દે રાષ્ટ્રના સીમાડાઓ ઢીલા પડવા લાગ્યા છે. અને તેમ છતાં, રાજકીય મુદ્દે, રાષ્ટ્રવાદના સીમાડા આકરા બનતા જાય છે. આવું ભલા કેમ ? દીવો રામ થાય તે પહેલાં, દીવાની વાટ બુઝાઈ જવાની આ વેતરણ તો નથી ને ?

વારુ, જગતના ઉત્તમ બંધારણોમાં ભારતનું બંધારણ એક આદર્શ બંધારણ લેખાય છે. બંધારણદાતાઓએ ભાષા, ધર્મ, પંથ, જાતિના ભેદભાવોને પ્રાધાન્ય આપ્યા વિના, નાગરિક પરંપરા ઊભી કરવાની રજૂઆત સતત કરી છે. વળી, સ્વતંત્રતાની લડતથી ધર્મસમભાવ જોડાજોડ બહુ-સાંસ્કૃતિકવાદને પણ આદર્શ લેખ્યો છે. માનશો ? બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનું એક વેળાનું ઘરેણું હિંદ, હવે યુનાઈટેડ કિંગડમને માટે, આ મુદ્દે આદર્શ બને, તેવી કલ્પના કરી શકાય કે ? બ્રિટનના પૂર્વ વડા પ્રધાનનાં પત્ની શરી બ્લેરે, તાજેતરમાં, આવી જ વાત નવી દિલ્હી ખાતેના એક મેળાવડામાં કરી હતી.

શરી બૂથ (માવતરની અટક છે; અને વ્યવસાયી ક્ષેત્રે એ જ અટકે જાણીતાં છે) ખુદ જાણીતાં બેરિસ્ટર છે અને તેમણે વખતોવખત ન્યાયાધીશની જવાબદારીઓ પણ નિભાવી જાણી છે. તેમને વળી ‘કવીન્સ કાઉન્સેલર’ પદનું મોભા સ્થાન એનાયત થયું છે. સમાજવાદી વિચારધારાને વરેલાં શરી બૂથ ટોની બ્લેરને પરણ્યાં પછી, ૧૯૮૩માં, લેબર ઉમેદવાર તરીકે આમ સભાની ચૂંટણી પણ લડ્યાં હતાં; જો કે તે ચૂંટાઈ શક્યાં નહોતાં. ચાલુ વર્ષ દરમિયાન, તેમણે લખેલી સ્મૃતિકથા, ‘સ્પીકીંગ ફૌર માઈસેલ્ફ’ પ્રગટ થઈ છે. આ જીવનકથાના પ્રચાર-પ્રસારલક્ષી બાબત અંગે તે ભારતના પ્રવાસે ગયેલાં ત્યારે તેમણે આ વાત જાહેર કરી હતી.

બ્રિટનના વસાહતી ઈતિહાસના સંદર્ભમાં, અહીં અનેક રાષ્ટ્રીયતાના લોકો જોવાના સાંપડે છે. એક અર્થમાં જોઈ તો સંયુક્ત રાષ્ટ્ર સંઘની લઘુ આવૃત્તિ જ અહીં જોવાની મળે ! બ્રિટનમાં, વસ્તી ગણતરી ૨૦૦૧માં થઈ હતી. તેમ છતાં, આજે સમગ્ર યુનાઈટેડ કિંગડમમાં ૬૦,૯૭૫,૦૦૦ લોકો વસે છે, તેમ કહેવાય છે. કુલ વસ્તીમાં ૮૨.૧ % ગોરાઓ છે; અને ૭.૮% લઘુવાંશિક સમાજનાં લોકો અહીં છે એટલે કે તેનો આંક આશરે ૪.૬ મિલિયન પ્રજાજનનો થાય. પશ્ચિમ યુરોપીય દેશોમાંથી જેમ લોકો અહીં આવી વસ્યાં છે તેમ મધ્ય તથા પૂર્વી યુરોપમાંથી અને ઉત્તર અમેરિકા, મધ્ય અમેરિકા તેમ જ લેટિન અમેરિકાના દેશોમાંથી ય લોકો

અહીં આવી વસ્યાં છે. વળી, આફ્રિકા, મધ્ય પૂર્વ, દૂર પૂર્વ, અગ્નિ એશિયા તેમ જ દક્ષિણ એશિયાના વિવિધ મુલકોમાંથી આવેલી પ્રજા પણ અહીં જોવા મળે છે.

આ સંદર્ભમાં જ શરી બ્લેર કહેતા હતાં કે ટોની બ્લેર વડા પ્રધાન બન્યા ત્યારે યુનાઈટેડ કિંગડમ ખરેખાત બહુ-સાંસ્કૃતિક સમાજ બને તે વિષેના તેમણે સક્રિય અને જોમવંત પગલાં લીધાં હતાં. આ બહુસાંસ્કૃતિક સમાજનું ઘડતર કરવામાં હિન્દથી આવેલી પ્રજાએ ધ્યાનપાત્ર ફાળો આપેલો છે તેની ગૌરવભરી વાતો શરી બ્લેરે નવી દિલ્હીમાં કરેલી. તેમણે એક દાખલો આપ્યો હતો : મારા એક હિન્દી મિત્રના પિતા સંગાથે એક વખત હું દક્ષિણ ભારતીય રેસ્ટોરાંમાં ગઈ હતી. ચોમેર ભવાં ચડાવેલાં લોકો મને જોવા મળ્યાં. ત્યારે મને પહેલવહેલી વખત સમજાયું કે મારા હમવતનીઓ ઈચ્છતાં નહોતાં કે કોઈ ગોરું માણસ હિન્દીજન સાથે બહાર નીકળે !

‘આપણે પાડ માનીએ : હવે પરિસ્થિતિ તદ્દન બદલાઈ ગઈ છે.’ તે કહેતાં હતાં. ૧૯૭૦ના અરસામાં, સમાજને વિવિધ ક્ષેત્રે ઠેરઠેર દીવાલો ડોકાયા કરતી હતી. હવે તેમાં ફેરફાર થયો છે. કાયદાનો જેમ જેમ ટેકો મળ્યો છે તેમ તેમ રાજકીય પક્ષોની ઈચ્છાશક્તિ પણ તેમાં સક્રિયપણે સામેલ થઈ છે. ત્રણમાંના એક મુખ્ય રાજકીય પક્ષ, લિબરલ ડેમોક્રેટિક પક્ષના પ્રમુખપદે નવનીત ધોળકિયાની ચૂંટણી થઈ હતી, તે હજુ ગઈકાલની જ વાત છે. તેમ છેલ્લાં દશ વર્ષથી શાસનકર્તા લેબર પક્ષની સરકારમાં લઘુવાંશિક સમાજના અનેક લોકોને સ્થાનમાન મળ્યું છે, તે ય પોરસાવતી બીના છે.

વર્ણ, સંસ્કૃતિ તેમ જ લઘુવાંશિક વિવિધતાના સંદર્ભે નિશાળ, વેપારવણજ, મહોલ્લાઓ, નગર તેમ જ રાષ્ટ્ર સરીખા વિધવિધ સ્તરે આમ પ્રજાની સુખાકારી માટે જે વિચારમત ઘડાતો રહ્યો છે તેને બહુસાંસ્કૃતિકવાદમાં સ્થાન અપાતું આવ્યું છે. આ માટેનો ઉત્તમ દાખલો ભારત છે તેમ વિદ્વાનો માને છે. આ દેશમાં શિક્ષણ માટેનાં વિવિધ સ્થાનો, આવાસો, રાષ્ટ્રીય આરોગ્ય સેવાઓ, પોલીસ દળ, લશ્કર, સનંદી સેવાઓ જેવી જેવી અગત્યની તંત્રવ્યવસ્થામાં બ્રિટને બહુસાંસ્કૃતિકવાદનો સ્વીકાર કર્યો છે. તેને હવે કાયદાનો ય ટેકો સાંપડ્યો છે.

તેમ છતાં, તેને કારણે કોયડાઓ ય જાગ્યા છે. ‘બ્રિટિશ નેશનલ પાર્ટી’ જેવા રંગભેદી જમણેરી પક્ષને ક્યાંક ક્યાંક ટેકો વધવામાં છે. વળી, આતંકવાદને નામે વકરેલો જેહાદનો મુઢો વમળે ચડતો દેખાયો છે. તેને કારણે, કમભાગ્યે, ઈસ્લામ પ્રત્યેની ઘૃણાને ચગવવાનો પ્રયાસ થતો રહ્યો છે. જો કે અનેક સ્તરે તેને હવે આ મુલકમાં ટેકોસહાય મળતાં નથી, તેથી હળવાશ પણ વર્તાતી અનુભવી છે. શિક્ષણ, રોજગારી જેવી પાયાગત બાબતોને અગતાકમ આપવાનો આદર્શ શાસને અનુકૂળ રાખ્યો છે તેથી અંતિમવાદી વલણ કેટલેક અંશે હળવું બનતું રહ્યું છે. બીજી તરફ, સૌ કોઈ નાગરિકત્વના મુદ્દાઓ કેન્દ્રમાં રાખે તેમ સમજી આગામી વસતી ગણતરીમાં તેનો ય સમાવેશ કરાઈ રહ્યો છે.

(૧૭ ડિસેમ્બર ૨૦૦૮)

નવરોજી, ભાવનગરી, સકલાતવાલા : આપણા પૂર્વસૂરિઓ

દાદાભાઈ નવરોજી, મંચેરજી મેરવાનજી ભાવનગરી, શાપુરજી સકલાતવાલા – ત્રણે ય હિન્દવી નસ્સલના પારસી; પરંતુ, મૂળગત ગુજરાતીઓ. બ્રિટનની આમ સભામાં બિરાજમાન આપણા પહેલવહેલા પૂર્વસૂરિઓ. ગયા વરસના નવેમ્બર માસ દરમિયાન, કન્સરવેટિવ પક્ષના ઉમરાવ સભ્ય મોહમ્મદ શેખે આ પૂર્વસૂરિઓનાં સ્મરણરૂપે અહીંના ‘નેહરુ સેન્ટર’માં એક જાહેર વક્તવ્ય આપ્યું હતું.

આમ જોવા જઈએ તો, હાલને તબક્કે, આમ સભામાં, સૈલેશ વારા એક માત્ર ગુજરાતી નસ્સલના સાંસદ છે. કન્સરવેટિવ પક્ષનું તે પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. જ્યારે, ઉમરાવ સભામાં, બધું મળીને, નવ જેટલાં ગુજરાતી નબીરાંઓ (અમીરઅલી ભાટિયા, આદમ પટેલ, કરણ બીલીમોરિયા, કમલેશ પટેલ, નરેન પટેલ, નવનીત ધોળકિયા, ભીખુ પારેખ,

મેઘનાદ દેસાઈ તેમ જ શ્રુતિ વડેરા) આજે બિરાજમાન છે. સાંપ્રત ગોરડન બ્રાઉન પ્રધાનમંડળમાં, શ્રુતિ વડેરાને સ્થાન મળ્યું છે. તે પહેલાં, આગળના જમાનામાં, સન ૧૯૧૮માં નિયુક્ત બનેલા, રાયપુરના લૉર્ડ સત્યેન્દ્રપ્રસન્ન સિંહાને બ્રિટિશ સરકારમાં પ્રધાનપદ્મ સાંપડેલું, તેમ લૉર્ડ મોહમ્મદ શેખે જણાવેલું. બીજી પાસ, લેબર પક્ષના એક વેળાના છાયા પ્રધાનમંડળમાં, દિવંગત જહોન સ્મિથે મેઘનાદ દેસાઈને સ્થાન આપેલું તેમ પણ ઈતિહાસ નોંધે છે. લૉર્ડ સિંહા જ એક માત્ર વંશપરંપરાગત ઉમરાવ પદ ભોગવે છે. બાકીનાં સઘળાંની મર્યાદા તેમની હયાતી સાથે સંકળાયેલી છે. પહેલા લૉર્ડ સિંહાના વારસદાર તરીકે, અબી હાલ, લૉર્ડ અરૂપકુમાર સિંહા આ પદ ભોગવે છે. સન ૧૯૬૬માં જન્મેલા તે છઠ્ઠા વારસાગત ઉમરાવ સિંહા છે.

સર મંચેરજી ભાવનગરી

મંચેરજી ભાવનગરી(જન્મ : ૧૫ ઓગસ્ટ, ૧૮૫૧ – મરણ : ૧૪ નવેમ્બર, ૧૯૩૩)નો જન્મ મુંબઈમાં થયો હતો. મુંબઈ યુનિવર્સિટીમાંથી ઉપાધિ મેળવ્યા પછી, વકીલાતનું ભણવાને સારુ તે ૧૮૮૨ના અરસામાં ઈંગ્લેન્ડ આવેલા. અહીંના જાહેર જીવનમાં તે સક્રિય બની, કન્સરવેટિવ પક્ષમાં જોડાયા હતા. મહારાષ્ટ્રી વિક્ટોરિયા રાજગાદીનસીન બન્યાં, તેના હીરક મહોત્સવ ટાંકણે, સન ૧૮૯૭ દરમિયાન, મંચેરજીને 'સર'નો ઈલકાબ એનાયત કરવામાં આવ્યો હતો. હિંદમાં અંગ્રેજ રાજ ચાલુ રહે તેની તે તરફેણ કરતા હતા, અને સ્વરાજ્ય માટેના આંદોલનનો વિરોધ કરતા હતા. આમ સભામાં, ઈશાન બેથૂનલ ગીન મત વિસ્તારમાંથી કન્સરવેટિવ પક્ષના ઉમેદવાર તરીકે મંચેરજી ભાવનગરી ૧૮૯૫થી ૧૯૦૬ દરમિયાન સાંસદ રહ્યા હતા. ૧૯૦૬ની ચૂંટણીમાં તે વિજેતા બની ન શક્યા તેથી તેમણે સક્રિય રાજકારણને તિલાંજલિ આપી હતી. એમ છતાં તે જાહેર જીવનમાં સક્રિય બની રહ્યા હતા. તેમના દિવંગત બહેનની સ્મૃતિમાં તેમણે અનેક ધર્માદા દાનો કરેલાં. લંડનની 'ક્રોમનવેલ્થ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ'માંની 'ભાવનગરી ગેલેરી' માટે તેમણે મોટું દાન આપેલું.

શાપુરજી સકલાતાવાલા(જન્મ : ૨૮ માર્ચ, ૧૮૭૪ – મરણ : જાન્યુઆરી ૧૬, ૧૯૩૬)નો જન્મ મુંબઈમાં થયો હતો. જમશેતજી

તાતા માટે પોલાદ તથા કોલસાની તરતપાસ કરનારા પ્રતિનિધિ તરીકે તેમણે કામ કરેલું. ૧૯૦૫ના અરસામાં તે ઈંગ્લેન્ડ આવ્યા અને પછી બેરિસ્ટરની ઉપાધિ હાંસલ કરી. તે વેળાની 'ઈન્ડિપેન્ડન્ટ લેબર પાર્ટી'ના સભ્ય તરીકે તે જોડાયા અને પછી બ્રિટિશ સામ્યવાદી પક્ષની સ્થાપના થયા પછી તેમાં સામેલ થઈ ગયા હતા. સન ૧૯૨૨માં ઉત્તર બેટરસી મત વિસ્તારમાંથી લેબર પક્ષના ટેકા સાથે સામ્યવાદી પક્ષના સાંસદ તરીકે તે ચૂંટાઈ આવ્યા હતા. ૧૯૨૩માં થયેલી ચૂંટણીમાં જો કે તે હારી ગયા હતા. પરંતુ ફરી એક વાર, તે જ બેઠક માટે, ૧૯૨૪ના અરસામાં ચૂંટાઈ આવ્યા હતા. આ વખતે લેબર પક્ષનો તેમને ટેકો હતો નહીં. આમ સામ્યવાદી પક્ષ માટે આ પ્રકારનું આ પહેલવહેલું ગૌરવ હતું. સન ૧૯૨૯ના અરસામાં થયેલી ચૂંટણીમાં ફરી પાછા તે હારી ગયેલા.

કોલસાની ખાણોના કામદારોની હડતાળને ટેકો આપતું તેમનું ૧૯૨૬ દરમિયાનનું ભાષણ તેમને સારુ મુશ્કેલી ઊભી કરી ગયેલું. તેમના પર અદાલતી કાર્યવાહી ચાલેલી અને તેમને બે માસનો જેલવાસ ભોગવવાનો આરો આવેલો. ઈતિહાસ જણાવે છે કે, સ્પેનિશ આંતરવિગ્રહ વેળા જે આંતરરાષ્ટ્રીય સેના લડતી હતી તેમાં કેટલાક અંગ્રેજો ય હતા. કેટલાક તેને 'સકલાતાવાળા બટાલિયન' તરીકે ય ઓળખાવતા હતા. સકલાતાવાલાની દીકરી, સેહરી ઉત્તર ઈંગ્લેન્ડના સર્વેઈ વિસ્તારમાં વસે છે. તેણે ૧૯૯૧માં 'ધ ફિફ્થ કમાન્ડમેન્ટ' નામે પોતાના પિતાની જીવનકથા પ્રગટ કરી હતી. બૃહદ્ લંડનના પશ્ચિમી ઉપનગર સાઉથહૉલમાં, તેમની સ્મૃતિમાં 'સકલાતાવાલા હૉલ' ય ઊભો થયો છે.

શાપુરજી સકલાતાવાલા

આ બધામાં પ્રથમપહેલા સાંસદ તો હિંદના દાદા તરીકે સર્વત્ર પ્રખ્યાત દાદાભાઈ નવરોજી (જન્મ : ૬ સપ્ટેમ્બર, ૧૮૨૫ – મરણ : ૩૦ જૂન, ૧૯૧૭). નવરોજી પાલણજી દોરડી અને માણેકભાઈ નામે દંપતીને ત્યાં નવસારી ખાતે જન્મેલા દાદાભાઈ હિંદના અગ્રગણ્ય આગેવાન હતા. આ દેશમાં કામા એન્ડ કંપનીના ભાગીદાર તરીકે ૧૮૫૫માં એ આવેલા.

પાછળથી એમણે નવરોજી એન્ડ કંપની નામે પોતાનો ખુદનો ધંધો આદર્યો હતો. તે પછી યુનિવર્સિટી કૉલેજ લંડનમાં ગુજરાતીના અધ્યાપક તરીકે જોડાયા હતા. રમણલાલ ક. ધારૈયાની નોંધ મુજબ, 'ધંધાકીય કમાણીમાંથી તેમણે પારસી કન્યાઓના શિક્ષણ તથા પારસી સેવાસંસ્થાઓના વિકાસ અર્થે ઉદારતાથી દાન આપ્યાં. તેમણે લંડનમાં પ્રથમ 'લંડન ઈન્ડિયન સોસાયટી' સ્થાપી (૧૮૬૫), જેને એક વર્ષ બાદ, 'ઈસ્ટ ઈન્ડિયા એસોસિયેશન' નામ આપ્યું. આ સંસ્થાનો આશય બ્રિટિશ સરકાર તેમ જ બ્રિટિશ સંસદ સમક્ષ ભારતના પ્રશ્નો રજૂ કરીને રાજકીય સુધારા મેળવવાનો તેમ જ ભારતની ગરીબી દૂર કરાવવાનો હતો.'

દાદાભાઈ નવરોજી

દાદાભાઈ થોડા સમય માટે હિંદની મુલાકાતે ગયા. ત્યાં 'હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભા'ની રચના કરવામાં એમણે એલન ઓક્ટોવિયસ હ્યુમને તથા દિનશા એદલજી વાચ્છાને એમણે સહાય કરેલી. ત્યાર પછી ફરીવાર, એ ઈંગ્લેન્ડ આવ્યા અને તે વેળાના લિબરલ પક્ષમાં સક્રિયપણે જોડાઈ ગયા. સન ૧૮૮૨ વેળા, ફિન્સબરી સેન્ટ્રલ મત વિસ્તારમાંથી એમણે સામાન્ય ચૂંટણીમાં ઊભા રહેવાનું રાખ્યું. આ મતદાર વિસ્તારના સાંસદ તરીકે એમણે ૧૮૮૫ સુધી આમ સભામાં સેવાઓ આપી હતી. તેમણે આમ સભામાં હિન્દના પ્રશ્નોની સચોટ રજૂઆત કરેલી તથા હિન્દને જવાબદાર રાજ્યતંત્ર અને ગૃહ સ્વરાજ્ય આપવાનો બ્રિટિશ સરકારને અનુરોધ કરેલો. દક્ષિણ આફ્રિકામાંની રંગભેદની નીતિ સામે ગાંધીજીની ન્યાયી લડતને પણ દાદાભાઈએ ટેકો આપ્યો.

આયરિશ સ્વરાજ્યના ટેકામાં એમણે આમ સભામાં જોષબેર ભાષણો આપેલા. આ કામોમાં એમને મહમ્મદઅલી જિન્નાહની સક્રિય સહાયતા સાંપડેલી. વળી, 'પોવર્ટી એન્ડ અન-બ્રિટિશ રૂલ ઈન ઈન્ડિયા' નામની અભ્યાસુ ચોપડીએ એમને ભારે યારી આપી હતી. અંગ્રેજ શાસન હેઠળ, તે દિવસોમાં, હિંદની માલમિલકતનો જે ગંજ વિલાયતમાં ખડકાયેલો તે વિશેની સિલસિલાબંધ વિગતો દાદાભાઈએ આ પુસ્તકમાં આપેલી છે. દાદાભાઈએ ૧૯૦૬માં ઈંગ્લેન્ડ છીડીને પોતાના વતનમાં વસવાટ કર્યો

મળ્યાં વર્ષો તેમાં અમૃત લઈ આવ્યો અવનિનું

લંડન શહેરના જગપ્રસિદ્ધ ટ્રફાલગ સ્કવેરમાં, સન ૧૯૩૪ વેળા, એક કામદાર રેલીને સંબોધી રહેલા શાપુરજી સકલાતવાલા

અને જીવનના અંત સુધી રાષ્ટ્રસેવાનું કામ જારી રાખેલું.

બ્રિટનના રાજકારણમાં બ્રિટિશ એશિયાઈઓએ બહુ મોટો ફાળો આપ્યો છે તેનો અંદાજ પણ આમાંથી મળી શકે તેમ છે. કીથ વાઝ તો ૧૯૮૭થી આમ સભામાં સાંસદ રહ્યા છે. જ્યારે દિવંગત પ્યારાસિંહ ખાબડા તથા નિરંજન દેવા ૧૯૮૨ દરમિયાન ચૂંટાયા હતા. પરમજિત ધાન્ડા, મોહમ્મદ સરવાર, ખાલિદ મહમૂદ, પરમજિત સિંહ ગીલ, શહીદ મલિક તેમ જ સાદિક ખાન જેવા અન્ય સાંસદો પણ મુખ્ય પ્રવાહમાંના પક્ષો વતી આમ સભામાં હાલ સેવાઓ આપી રહ્યા છે.

(૧૭ ડિસેમ્બર ૨૦૦૮)

‘પાંખો પ્રકાશ-તિમિરે ઝબોળી, સ્થળે સ્થળે અંતરપ્રેમ છાવરું’

કીકી કરું બે નભતારલીની
ને મીટમાં માપું દિગંતરાવને,
માયા વીંધીને જળવાદળીની
અખંડ દેખું પળમાં ત્રિકાલને.
સન્ધ્યા-ઉષાની સજા પાંખજોડલી
યાત્રી બનું ઊર્ધ્વમુખી અનંતનો;
સ્વર્ગમાં ઝૂકવું ચંદ્રહોડલી,
સંગી બનું ના ધૂમકેતુ-પંથનો.
વ્યક્તિત્વનાં બંધન તોડીફેડી

વિશ્વાન્તરે પ્રાણપરાગ પાથરું;
પાંખો પ્રકાશ-તિમિરે ઝબોળી
સ્થળે સ્થળે અંતરપ્રેમ છાવરું.
વ્યક્તિ મટીને બનું વિશ્વમાનવી;
માથે ધરું ધૂળ વસુન્ધરાની.

‘વિશ્વમાનવી’ નામે, કવિ ઉમાશંકર જોશીની આ ભારે ખ્યાતનામ કવિતાની જોડાજોડ, ‘એ તે કેવો ગુજરાતી -’ કવિતા અર્ધાઈ બનવી રહી. આથીસ્તો, આ કાવ્યની અહીં લીધી આ પંક્તિઓને, ચાલો, ઉર-બાજોઠે બેસાડીએ :

સાગરપાર આફ્રિકા એડન લંકા સિંગાપુર
મોરિશ્યસ ફિજી ન્યૂઝીલૅન્ડ જાપાન બ્રિટન

અતિ દૂર,

કાર્યકૌશલ-આતિથ્ય સુહાતી
બધે ઉર-મઢૂલીઓ ગુજરાતી.
તે નહિ નહીં જ ગુજરાતી,
જે હો કેવળ ગુજરાતી.

આજકાલની આ જાગતિક સ્તરની, સાખ સંબંધક ભીંસ (કેડિટ કન્ય) ટાંકણે, થોડાક સમય પહેલાં, ‘બ્રિટિશ બ્રોડકાસ્ટીંગ કોરપોરેશન’ના રોજિંદા, ‘ધ ડેવલી પોલિટિક્સ’ કાર્યક્રમમાં, બી.બી.સી.ના રાજકારણ બાબતના મુખ્ય સંવાદદાતા નીક રોબિન્સને એક ઘટના કહી હતી. બ્રિટનના વ્યાપાર મંત્રી પીટર મેન્ડલસન થોડાક સમય પહેલાં વ્યવસાયી બેન્કોના ઘણીધોરીઓને મળ્યા હતા. ગ્રાહકોને મદદરૂપ બનવા વ્યાપાર મંત્રીએ અનુરોધ કરી જોયો. બેન્કોના આગેવાનો, સામે, પોતાની સમજણ

પરિસ્થિતિની વાત કરતા રહ્યા. લાગલા લૉર્ડ મેન્લસને કહ્યું : મને લાગે છે કે મારે શ્રુતિ વડેરા સાથે તમારી મુલાકાત ગોઠવવી જોઈશે. બેન્કોના આગેવાનો તેને માટે તૈયાર નહોતા. કહે : ના, આપણે જ ઉકેલ લાવીએ !

વારુ, આ ઘટનાના સૂચિતાર્થો છે. શ્રુતિ વડેરાની વાટાઘાટ માટેની રીતરસમની તેમાં જેમ ઝાંખી છે તેમ, તેમનાં શક્તિસામર્થ્યની પણ વાત સમજાય છે. “ધ ગાર્ડિયન” દૈનિકમાં, લખતાં ડેબોરા સમર્સે, આ વ્યાપાર પ્રધાન માટે, ‘વેસ્ટમિનસ્ટર ગ્રામ’ (વેસ્ટમિનસ્ટર વિલેજ) વિસ્તારમાં, ‘Shriti the Shriek’ જેવા શબ્દો ઉચ્ચારાય છે, તેમ માહિતી આપી હતી !

શ્રુતિ વડેરા ઉપરાંત, લિબરલ ડેમોક્રેટ પક્ષમાં નવનીત ધોળકિયાનું અગ્રગણ્ય સ્થાન રહ્યું છે તે આપણે સતત જોતા આવ્યા છીએ. તે જ રીતે જાણીતા ધારાશાસ્ત્રી તેમ જ સાંપ્રત સમયના એક માત્ર ગુજરાતી નસ્સલના સાંસદ સૈલેષ વારા કન્સરવેટિવ પક્ષમાં ઊંચેરું સ્થાન ભોગવે છે. ત્રણેક દાયકાઓ પહેલાં લેસ્ટરમાં દિવંગત કૃષ્ણકાન્ત શાહ નામે એક શહેરી હતા. બહુ સરસ માણસ. એ દિવસોમાં તે લેબર પક્ષના ચૂંટાયેલા કાઉન્સિલર હતા. તદ્દુપરાંત, દિવંગત ગૌરધન પરમાર પણ સાંભરે છે. તે વળી, લેસ્ટર શહેરના લોર્ડ મેયર પદે ચ રહી ચૂકેલા. આ બધાં આ મુલકે અગ્રસૂરિઓ છે. તે દરેકે ‘સ્થળે સ્થળે અંતરપ્રેમ’ છાવરવાનો રાખ્યો છે.

તાજેતરમાં, યુનાઈટેડ સ્ટેસ ઑફ અમેરિકાના ચૂંટાયેલા નવા પ્રમુખ બરાક ઓબામાએ પતાના સલાહકારોમાં, વળી, આવાં

કેટલાંક ગુજરાતી નસ્સલનાં યુવાન તજજ્ઞોનો સમાવેશ કર્યો છે. તેમાં સૌથી વિશેષ ચર્ચિત નામ છે સોનલ શાહ. તે જાણીતાં અર્થશાસ્ત્રી છે. તદુપરાંત, પરાગ મહેતા આવું જ બીજું નામ છે, તેમ નીક રાહોડ સરીખાની પણ તેમાં હસ્તી છે. બીજી બાજુ, નટાશા બીલીમોરિયાનું નામ પણ ઊમેરણમાં આવે છે. જાણીતાં અવકાશ યાત્રી સુનિતા વિલિયમ્સ પણ આવાં જગ વિખ્યાત ગુજરાતી છે.

આ સિલસિલો આજથી શરૂ થયો નથી. આફ્રિકા ખંડે, ગઈ સદીમાં અને તેની પહેલાંની સદીમાં પણ, આવા અનેક ગુજરાતીઓને અગત્યનાં સ્થાને ભાળ્યાં છે. અલીભાઈ મુલ્લા જીવજી આ સૌમાં આદરમાન એક અગગામી નામ છે. દક્ષિણ આફ્રિકાના રાજકારણમાં અને જાહેર જીવનમાં મોહનદાસ ગાંધી ઉપરાંત, મુસા મીર, અહમદ કથરાડા, ફાતીમા મીર, ઈસ્માઈલ મીર, દુલ્હા ઉમ્મર, ફેની જીનવાલા, અઝીઝ પહાડ સરીખા ગુજરાતીઓએ જબ્બરું યોગદાન આપ્યું છે. ટાન્ઝાનિયામાં અમીર જમાલ એક એવું નામ છે જે સહજ સાંભરે છે. મણિલાલ અંબેલાલ દેસાઈ, પ્રાણલાલ શેઠ, સુગરા વિસરામ, સોફિયા મુસ્તફા, કાન્તિભાઈ પી. શાહ, કાન્તિભાઈ બી. પટેલ, નરેન્દ્ર પટેલ, ડાહ્યાભાઈ પટેલ, એ.બી. પટેલ જેવાં નામો પૂર્વ આફ્રિકામાંના વિવિધ મુલકોની આવી યાદીમાં આવે જ આવે. આ કોઈ પર્યાપ્ત યાદી પણ નથી. હજુ ઘણાં ય નામોને અહીં આવરી શકાય તેમ છે. ટૂંકામાં, આ દરેક ગુજરાતીએ સાગરપાર કાર્યક્રમ બતાવ્યું છે અને કેવળ ગુજરાતી રહ્યા વિનાં વ્યક્તિ મટીને વિશ્વમાનવી બન્યાં છે.

આ યાદી પરે હિન્દી જમાતનાં અનેક વસાહતીઓને આદરભરે મૂકી શકાય તેમ છે. તેમ કરવાને બદલે, અહીં ગુજરાતીઓ પૂરતી સીમા આંકી જાણી છે. આ અને આવા અનેક ગુજરાતીઓએ કમાવા ધમાવાનું જ માત્ર અગત્ય લેખ્યું નથી; તેમાંનાં અનેકોએ જે તે મુલકમાં જઈ, તે મુલકને પોતાની કાર્યભૂમિ બનાવી છે અને તેના જનજીવનમાં ઉચિત યોગદાન આપવાનું રાખ્યું છે. હવે સવાલ છે : આ દરેકે, ગુજરાતી હોવાને જ નાતે, આ સઘળાં કામો કર્યાં છે ? ના, લગીર નહીં. તે સૌ જે તે મુલકમાં નાગરિક તરીકે ઓતપ્રત બન્યાં છે અને જે તે મુલકના યોગક્ષેમમાં તે સઉએ ઉચિત પ્રધાન લક્ષ્ય આપ્યું છે.

હવે બીજો સવાલ આવે છે : પરદેશે પેદા થયા એવા કેટલા ગુજરાતીઓ હશે કે જેમણે ભારતના, ગુજરાતના યોગક્ષેમમાં આવો અદકેરો ફાળો આપ્યો હશે ? દિવંગત નરેન્દ્ર પ્રાગજી નથવાણી આવું એક નામ સીધું સાંભરે છે. આ ખ્યાતનામ ધારાશાસ્ત્રીએ ભારતના અનેક ક્ષેત્રે ઊંચેરાં કામો કર્યાં છે. આવી યાદી પણ ક્યારેક કરવા જેવી ખરી ! જોડાજોડ બીજો ય સવાલ થાય : હિંદની સ્વતંત્રતાની લડત દરમિયાન, એલન ઓક્લેવિયન હ્યુમ, નેલી સેનગુપ્તા, એની બેઝન્ટ, સિસ્ટર નિવેદિતા, મીરાંબહેન (મેડલિન સ્વેઈડ), માતાજી (મીરા આલ્ફાસા), તેમ જ ત્યાર બાદ

મધર થરેસા જેવાં જેવાંને ભારતીય જનજીવનમાં સામૂહિક સ્વીકારી લીધાં છે ને ? સોનિયા ગાંધીનું યોગદાન પણ રાષ્ટ્રીય સ્તરે ખરું જ; તેમનાં સરીખાં બીજાં ય દાખલા હશે. આવી ય કોઈ યાદી આપણે કરી ન શકીએ ?

(૧૮ ડિસેમ્બર ૨૦૦૮)

ઉગ્ર રાષ્ટ્રવાદનું કાન્તિ-તીર્થ : 'ઈન્ડિયા હાઉસ'

લંડનમાં બબ્બે ઈન્ડિયા હાઉસ હોઈ શકે ખરું ?

હા. લંડન શહેરમાં, ઓલ્ડીય વિસ્તારમાં, ભવ્ય 'ઈન્ડિયા હાઉસ' છે. અને, અબીહાલ, તે પ્રજાસત્તાક ભારતનો હિસ્સો છે, કેમ કે ત્યાં ભારતીય ઉચ્ચાયુક્તનું દફતર આવેલું છે. બીજી પા, ઉત્તર લંડનના હાઈ ગેટ વિસ્તારમાં, કોમવેલ એવન્યૂ પરે ૬૫ નંબરનું મકાન છે, એ હિંદના રાષ્ટ્રવાદી ઈતિહાસનું અગત્યનું કેન્દ્ર છે. તે એક જમાનામાં 'ઈન્ડિયા હાઉસ' રૂપે ચોમેરે જાણીતું બનેલું. આપણે અહીં, આ બીજા ભારત ભવનની જ વાત છોડવી છે.

ઈન્ડિયા હાઉસ

ઈસ્વીસન ૧૯૦૫ અને ૧૯૧૦ દરમિયાન, આ મધકેથી હિંદના રાષ્ટ્રવાદનાં એકમેકથી ચરિયાતાં કામો સંચાલિત થયાં છે. અને તેના મશાલયી હતા : પેલા નરકેસરી કાન્તિવીર શ્યામજી કૃષ્ણવર્મા (જન્મ: ૪ ઓક્ટોબર, ૧૮૫૭ - મરણ : ૩૧ માર્ચ, ૧૯૩૦). વિદેશોમાં હિન્દની સ્વતંત્રતા માટેનો દીર્ઘકાલીન સંઘર્ષ કરનારા ત્રણમાંના એ એક અગગણ્ય કાંતિનાયક. બીજાં બે હતાં માદામ ભિખાયજી કામા (જન્મ : ૨૪ સપ્ટેમ્બર, ૧૮૬૧ - મરણ : ૧૬ ઓગસ્ટ, ૧૯૩૬) અને સરદારસિંહ રેવાભાઈ રાણા (જન્મ : ૧૮૭૮ - મરણ : ૨૯ મે, ૧૯૫૭). વળી, એ ત્રણેય નાખશીખ ગુજરાતી.

વિલાયતમાં બનેલી એ વખતના રાષ્ટ્રવાદની ઘટનાઓની માહિતીવિગતો ટાંચી છે અને તે વિશે જરૂરી સંશોધનકામ થવું હજુ બાકી રહ્યું છે. એમ છતાં, આપણા જાણીતા લેખક વિષ્ણુ પંડ્યા તથા આરતિ પંડ્યાએ બે પુસ્તકો આપ્યાં છે - ૧૯૮૩માં 'ગુજરાત સાહિત્ય

અકાદમી' દ્વારા પ્રકાશિત 'ગુજરાતમાં સશસ્ત્ર સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામનો ઈતિહાસ (૧૮૫૭ થી ૧૯૪૫) અને ૧૯૮૭માં ખુદ લેખક બેલડીએ પ્રગટ કરેલું 'આઝાદી જંગનું પત્રકારત્વ : લંડનમાં ઈન્ડિયન સોશિયોલોજિસ્ટ'. તેમાંથી ઠીક ઠીક આધાર મેળવી શકાય તેમ છે.

વિનાયક દામોદર સાવરકર, વી.એ. યેટરજી, લાલા હરદયાળ, વી.એસ.એસ. અચ્ચર, એમ.પી.ટી. આચાર્ય, પી.એ. બાપટ, મદનલાલ ધીંગરા, વીરેન્દ્રનાથ ચટ્ટોપાધ્યાય સરીખા ખ્યાતનામ રાષ્ટ્રવાદીઓનો આ ઈન્ડિયા હાઉસ સાથે નિજી સંક્રિય સંપર્ક રહ્યો હતો. આ સ્થળ તેમની પ્રયોગશાળા બની હતી. વળી, અહીં જ 'અમિનવ ભારત' નામની અગત્યની સંસ્થાનો આરંભ થયેલો અને અહીંથી જ તેનું સંચાલન કરવામાં આવેલું. "ઇન્ડિયન સોશિયોલોજિસ્ટ" નામે ભારે અગત્યનાં સામયિકનું જન્મુઆરી ૧૯૦૫થી સંપાદન આ ઈન્ડિયા હાઉસમાંથી જ થતું રહેલું. ડિસેમ્બર ૧૯૦૮ સુધીના અંકો વિષ્ણુમાઈએ આ દસ્તાવેજી પુસ્તકમાં સમાવિષ્ટ કર્યાં છે. વિષ્ણુ પંડ્યા લખે છે : 'પંડિત શ્યામજી કૃષ્ણવર્માના તંત્રીપદે ૧૯૦૫માં લંડનથી પ્રકાશિત "ઈન્ડિયન સોશિયોલોજિસ્ટ" ભારતની આઝાદી માટેના જંગને આંતરરાષ્ટ્રીય ફલક પર મૂકનારું પહેલું અખબાર હતું. એક ગુજરાતી કાંતિકારે બધાં જોખમોની વચ્ચે આ પત્ર વિદેશોમાં શરૂ કર્યું અને ત્રણ સ્થળોંતર (લંડન, પારિસ, જિનિવા) કરીને ય ચાલુ રાખ્યું, એ ઘટના પત્રકારત્વ તેમ જ સ્વાતંત્ર્ય સંઘર્ષમાં ગુજરાતના પ્રધાનનું ગૌરવશાળી સીમાચિહ્ન છે.'

આ ઈન્ડિયા હાઉસનું ઉદ્દઘાટન તત્કાલીન 'સોશિયલ ડેમોક્રેટિક ફેડરેશન'ના નેતા અને "જસ્ટીસ" સામયિકના તંત્રી એચ.એમ. હિન્ડમેને કર્યું. કાર્યક્રમમાં ભરચકક હાજરી હતી. ઉપસ્થિતોમાં દાદાભાઈ નવરોજી, લાલા લજપતરાય, "પોઝિટિવ રિવ્યુ"ના તંત્રી સીડની, ભિખાયજી કામા, સરદારસિંહ રાણાનો ય સમાવેશ હતો. આ ઈમારત ત્રણ માળમાં વિસ્તરેલી છે. એ વેળા, પહેલે માળે સભાગૃહ, વાંચનાલય હતાં. બીજા બે માળમાં રહેવાની વ્યવસ્થા હતી. પહેલાં ૨૫ અને પછી ૫૦ વિદ્યાર્થીઓના નિવાસની વ્યવસ્થા આમાં કરવામાં આવી હતી. ભારતથી ભણવા આવનારા વિદ્યાર્થીઓ માટે આ સ્થળ પ્રેરણાભૂમિ બની રહ્યું હતું. પાછળથી, વિનાયક દામોદર સાવરકર પણ અહીં શિષ્યવૃત્તિ મેળવીને આવેલા અને ભણવાને સારુ રહ્યા હતા.

૧૮૫૭ના સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામની અર્ધ શતાબ્દીનો અવસર અહીં ઉજવવામાં આવેલો. સન ૧૯૦૮માં યોજાયેલો આ પ્રસંગ યાદગાર સમારોહ બની ગયેલો. આ ભવનને ઉચિત શણગારવામાં આવેલું, સન સત્તાવનના સેનાનીઓનાં ચિત્રોથી રંગીન પરદાઓ અંકિત હતા. લંડન ઉપરાંત ઈંગ્લેન્ડ ભરમાંથી ભારતીય વિદ્યાર્થીઓ આ અવસરે હાજર રહ્યા હતા. સભાખંડ ચિકકાર હતો, આથી ઘણાને ઊભા

કાળના પ્રવાહમાં નર્તન કરતાં હળવા ફૂલ શબ્દો ○ સોનલ પરીખ

કવિવર ટાગોરના વિપુલ સાહિત્યમાં એક નાજુક નમણો કાવ્યપ્રકાર 'કબિતિકા' એક અનોખું સૌંદર્ય અને અસર ધરાવે છે. એક-બેથી માંડીને ચાર-પાંચ પંક્તિઓનાં આવાં લઘુકાવ્યોનાં 'કબિતિકા', 'સ્પ્રે બર્ડ્સ', 'લેખન', 'સાયરફ્લાઈઝ' અને મરણોત્તર 'સ્ક્રુલિંગ' એમ પાંચ સંગ્રહો પ્રગટ થયા છે. આ બધાનાં મળી ૧,૧૬૭માંથી ૩૦૦ જેટલાં લઘુકાવ્યોનું ચયન કરી જ્યંત મેઘાણીએ તેનો ગુજરાતી અનુવાદ 'તણખલાં' નામથી પ્રકાશિત કર્યો છે. આ સુંદર સંગ્રહની થોડી વાતો અહીં કરવી છે.

પુસ્તક હાથમાં લેતાં જ આંખોને જકડી લે છે તેનું કદ અને ક્વરપેજ, નાનકડાં કાવ્યો માટે અનુરૂપ નાજુક કદ, આકર્ષક સૌમ્ય રંગ ધરાવતું પાકાં પૂંકાનું આવરણ અને આવરણ પર ટાગોરે દોરેલાં ચિત્રની પ્રતિકૃતિ. શીર્ષક 'તણખલાં' સાથે વપરાયેલો 'મૌકિતિક' શબ્દ જે નિર્મળ તેજસ્વી સૌંદર્યની અપેક્ષા જગાડે છે તે પુસ્તકનાં પાનાંઓમાં બરાબર સંતોષાય છે.

આ પ્રકારના સંગ્રહમાં પસંદગી જેટલું જ મહત્ત્વ કાવ્યોની ગોઠવણીનું હોય છે, જો ગૂંથણી બરાબર ન હોય તો પુસ્તક એક એકમ - યુનિટ જેવું લાગવાના બદલે પરસ્પર મેળ ન ધરાવતી ચીજોના ઢગલા જેવું બની જાય. આ કસોટીમાંથી તેઓ પૂરેપૂરા પાર ઊતર્યા છે એટલું જ નહીં પોતાની કલાસૂઝ બતાવી છે. શરૂઆતમાં, વિરોધાભાસ દ્વારા સૌંદર્યનિર્માણનું રહેવા વારો આવેલો, તેમ નોંધ મળે છે. આ પ્રસંગની સદ્દારત સરદારસિંહ રાણાએ કરી હતી અને વિનાયક સાવરકરે સન સત્તાવનના ઇતિહાસની વિગતો આપી હતી.

કહે છે કે કાર્યક્રમને અંતે, એક આખો માસ 'તપસ્યા માસ' મનાવવાનું જાહેર થયું અને તેમાં કોઈ વત લઈને બચેલી રકમને ઈન્ડિયા હાઉસના નિધિમાં આપવાનું ઠેરવાયું હતું. આટલું ઓછું હોય તેમ, સન સત્તાવનની સ્મૃતિમાં જાણીતી રોટીનો પ્રસાદ દરેકને ટાંકણે વિતરિત કરવામાં આવેલો.

આ કાળ દરમિયાન, ભાનુમતી કૃષ્ણવર્મા, નીતિસેન દ્રારકાદાસ, જે.એમ. પારેખ, મંચેરશા બરજેરજી ગોદરેજ, મુકુન્દ દેસાઈ, વગેરે જેવાં અનેક ગુજરાતીઓ પણ આ સંબંધક પ્રવૃત્તિઓમાં વતેઓછે સામેલ રહ્યાં હોય તેમ સમજાય છે.

હિંદના સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામના આ ઉગ્ર તીર્થસ્થળની ઈમારત આજે ખડી જરૂર છે. પરંતુ એ બીજા કોઈની માલિકીની છે. સ્વતંત્ર ભારતના તાબામાં આ ઈમારત નથી. એ વિસ્તારની મુલકાતે જઈએ તો જૂનાં નામઠામનો આધાર પણ હવે કામ લાગે તેવો રહ્યો નથી. હવે તો અહીં સાપ ગયા અને લિસોટા રહ્યાનો ઘાટ થયો હોય તેમ લાગે છે.

(૧૮ ડિસેમ્બર ૨૦૦૮)
e.mail : vipoolkalyani.opinion@btinternet.com

દર્શન કરાવતું મહાકાવ્યની વાત કરતું કાવ્ય મૂક્યું છે. અંતમાં 'હળવા ફૂલ શબ્દો કાળના પ્રવાહમાં તરતા રહેશે ને ભારેખમ શબ્દો વિલીન થઈ જશે' એ ભાવનું કાવ્ય મુકાયું છે. જાણે એક વર્તુળ અહીં પૂરું થયા વિના પૂરું થાય છે. એક તરફ ભાવક તૃપ્તિ અને સમાધાન પામે છે, બીજી તરફ આદિઅંત વિનાના વર્તુળ જેવી અભિલાઈનો અનુભવ પણ મેળવે છે.

તણખલાં : રવીન્દ્રનાથનાં મૌકિતિકો :
અનુવાદક - જ્યંત મેઘાણી : પ્રકાશક -
'પ્રસાર', 1888, Atabhai Avenue,
BHAVNAGAR - 364 002, India
Tel. (0278) 256 8452
prasarad1@sancharnet.in :
પહેલી આવૃત્તિ - ૨૦૦૭ : બીજું મુદ્રણ -
૨૦૦૮ : પાનાં ૧૨ + ૧૩૦ : રૂ. ૪૦

દરેક પૃષ્ઠ પર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર, નંદલાલ બસુ, યામિની રાય, નારાયણ શ્રીધર બેન્દ્રે, પ્રદ્યુમ્ન તન્ના, જગદીપ સ્માર્ત, ભરત માલી જેવા સુપ્રસિદ્ધ ચિત્રસર્જકોનાં રેખાંકનો - ચિત્રો શોભે છે. ચિત્રોનાં કદ અને રજૂઆત એવાં છે કે વાચનમાં વ્યવધાન ઊભું ન થાય, બલકે કાવ્યો માણવા માટેનું વાતાવરણ રચાય. ચિત્રને પણ કાંઈ કહેવાનું છે તેમ લાગે.

'તણખલાં' કાવ્યોને માણવામાં બેવડો આનંદ મળે છે - એ રીતે કે એક તો એમાં ટાગોરનું પોતાનું મનોજગત, સૌંદર્યદષ્ટિ અને અભિવ્યક્તિ છે. બીજું આ કાવ્યોનો અનુવાદ ફક્ત ભાષાન્તર નથી; અનુસર્જન છે, ભાવાનુવાદ છે તેથી તેમાં જ્યંત મેઘાણીની પોતાની સર્જકતા પણ મુક્તપણે વિહરે છે. મૂળ અંગ્રેજી અને અનુવાદિત ગુજરાતી છે. બંને કૃતિઓને એક સાથે તેમ જ સ્વતંત્રપણે બંને રીતે માણી શકાય છે. વળી અંગ્રેજી - ગુજરાતી બંને રચનાઓ જોડાજોડ મુકાઈ હોવાથી ક્યા મૂળ શબ્દની સાથે કયો ગુજરાતી પર્યાય કેવી રીતે મુકાયો છે, તે જિજ્ઞાસા પણ સંતોષાય છે.

સર્જનાત્મક સાહિત્યનો - તેમાં ય કાવ્યોનો અને તેનાં પણ ટાગોરનાં કાવ્યોનો અનુવાદ એક કૌવત અને સજજતા માગી લે છે. સર્જનની ક્ષણ વખતની કવિની માનસિકતા અને શબ્દરૂપ આપતી વખતની તેમની શૈલી ને બીજી ભાષામાં એટલા જ સ્તર પર છતાં એટલી જ સહજતાથી મૂકી આપવાનો જે મહાપડકાર છે તે જ્યંતભાઈએ સમર્થતાથી ઝીલ્યો છે, એ કહેવું જોઈએ.

ઉદાહરણ જ લઈએ : 'roadside flowers'નું ગુજરાતી કર્યું છે 'મારગકાંઠે હસતાં ફૂલ'. પુષ્પ નહીં, સુમન નહીં, ફૂલ. સાદાં, સહજ, સુંદર. 'કાંઠા' શબ્દમાં છે ગતિશીલતા અને નિત્યનૂતન પ્રવાહિતાનું સૂચન અને 'હસતાં' વિશેષણમાં છે પ્રસન્નતાનો સ્પર્શ. (પાનું ૪). પાનાં ૫ પર પતંગિયા માટે વિશેષણ વપરાયું છે

'gaudy'. અનુવાદમાં 'રૂપલબ્ધ'. કેટલો સાર્થ, ઉપર્યુક્ત, પ્રત્યક્ષ શબ્દ-પ્રયોગ ! 'Storm' માટે એક જગ્યાએ 'અંધાધૂંધ આંધી' અને બીજી જગ્યાએ 'પાગલ ઝંઝા' શબ્દો વપરાયા છે - ભાવને અનુરૂપ અભિવ્યક્તિ. આવા અસંખ્ય ઉદાહરણો મળી આવે - પણ જેનો ઉલ્લેખ કર્યા વિના ન ચાલે તે અનુવાદ છે આ : men are cruel but man is kind પંક્તિનો અનુવાદ છે 'મનુષ્યો ક્રૂર હશે, પણ મનુષ્યો માયાળુ છે.' આ પંક્તિને માટે 'અનુવાદ' શબ્દ વાપરવાની હિંમત કરવી મુશ્કેલ છે. પાનાં ૭૨ પર 'The butterfly need do no more than love the lotus'નો અનુવાદ 'રૂપાળું પતંગિયું કમળ ફૂલને ચાહીને જ મહત્તા પામે છે.'માં સર્જકસહજ સ્વાતંત્ર્ય જોવા મળે છે. પાનાં ૭૭ પર 'વાદળ'ને બદલે 'પતાકા' શબ્દ ખૂબ સુંદર રીતે યોજાયો છે.

કવચિત્ ક્યાંક થોડું અધૂરું લાગ્યું છે તેની પણ નોંધ લઉં - 'A nest that is best'નો અનુવાદ ફક્ત 'માળો' ? 'Homesick city tree'નો અનુવાદ છે 'નગરવાસી વૃક્ષો'. વતનનો ઉલ્લેખ કાવ્યમાં પાછળ આવે છે; 'નગરવાસી' શબ્દમાં homesickness વ્યંજિત થાય છે, છતાં લાગે છે કે હજી વધારે સારું વિશેષણ મળી શક્યું હોત. 'Be still my heart' માટે 'અંતર્યામી હે, સ્થિર થા'. અહીં 'અંતર્યામી' શબ્દ, શબ્દ તરીકે સરસ હોવા છતાં ઓછો જામે છે. આમ છતાં, પ્રશંસાને સંતુલિત કરવા થોડી ખામીઓ પ્રત્યે નિર્દેશ કરવા જાઉં છું ત્યારે લાગે છે કે ખૂબીઓનું પલ્લું ઘણું ઘણું ભારે છે.

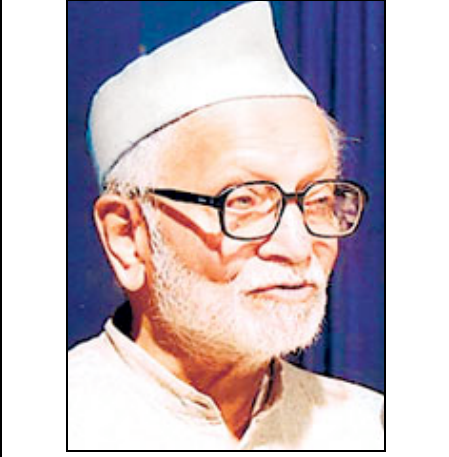
પ્રસ્તાવનામાં જ્યંત મેઘાણીએ ઘણી બધી આધારભૂત માહિતી આપી છે જે અભ્યાસીઓ તેમ જ જિજ્ઞાસુઓ માટે રસપ્રદ અને ઉપયોગી છે.

'કવિની વાત'માં ટાગોરે લખ્યું છે, 'નાની નમણી ભભકવિહોણી વસ્તુઓ તરફ જોવાની આપણી વૃત્તિ હોતી નથી.' એ વાત સાચી જ છે. 'તણખલાં' આ વૃત્તિમાંથી ભાવકને બહાર ખેંચી લાવી 'વિસ્મયાનંદ' અનુભવવાનું ઈજન આપે છે.

[B/2 Retika Apartment, S.V. Road, Dahisar (East), MUMBAI - 400 068, India]

હું રઝળપાટ કરતો હતો ત્યારે, હે પગદંડી,
મને તારો થાક લાગતો હતો.
હવે તારા સથવારે ઘૂમતાં મજલ મીઠી લાગે છે.

આ જીવન તો સાગરખેપ છે;
આપણે એક નૌકામાં હમસફર છીએ.
મૃત્યુ-આરે પહોંચશું અને
સહુ પોતપોતાના મુકામની વાટ લેશું.

ટેલિવિઝનના ટ્યુકડે પડદેથી ઠલવાતી સંસ્કૃતિની આસુર શક્તિ આપણી અસલ ભવ્ય સંસ્કૃતિને નેસ્તનાબૂદ કરી રહી છે. ખાસ કરીને બાળકો અને યુવાનો નૈતિક અધઃપતનના માર્ગે જઈ રહ્યા છે. આ આક્રમણને ખાળવું હશે તો સદ્ સાહિત્યનો પ્રસાર કરવો પડશે. એ વાચન માટેની આદત અને ભૂખ કેળવવી પડશે. ભારતીય સંસ્કૃતિને ટી.વી.નું દૂષણ પ્રદૂષિત કરી રહ્યું છે, ત્યારે તેનો સામનો માત્ર શિષ્ટ વાચન દ્વારા જ થઈ શકશે.

- મહેન્દ્ર મેઘાણી

ગાંધીની વીરપસલી

(વિવિધ બહેનો ઉપરના ગાંધીજીના પત્રો)

ગાંધીની વીરપસલી : સંપાદન :- ભદ્રા સવાઈ : પ્રકાશક - ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૧૪, ભારત : પહેલી આવૃત્તિ - જુલાઈ, ૨૦૦૮ : પૃષ્ઠ - ૨૮૦ + ૧૪ : મૂલ્ય રૂ. ૨૫૦ : ISBN : 81-7997-265-6

: અમતુસ્સલામ પર :

ધ્યારી બેટી અમતુસ્સલામ, તું સાચું કહે છે મારી પાસે અમીર અને ભણેલા ગણેલા લોકો રહી શકે છે. અમીરોને ફકીર બનાવવાના છે અને ભણેલાગણેલાના હાથમાં ઝાડું આપવું છે.

- બાપુની દુઆ

: ગંગાબહેન વૈદ્ય પર :

ચિ. ગંગાબહેન, સહુ પોતાના સ્વભાવને અમુક હદ લગી જ જીતી શકે છે. રબર પણ અમુક હદ લગી તણાય. એથી વધારે તાણતાં તૂટી જાય. એટલે આપણે સહુ આપણી શક્તિ પ્રમાણે સંયમ કરીએ.

- બાપુના આશીર્વાદ

ચિ. ગંગાબહેન,

તંત્ર ચલાવવાનો અર્થ એ કે કોઈ એક કાયમી માણસથી નહીં પણ નિત્ય નવા તૈયાર

ઓપિનિયન / Opinion

થતા માણસો મારફતે કામો ચાલે. કોઈ પણ કામ એક જ માણસની ઉપર આધાર રાખનારું ન હોવું જોઈએ. એટલે આપણે જેઓ કામ કરનારા છીએ તેમણે બીજાને તૈયાર કરવાં જ રહ્યાં.

- બાપુના આશીર્વાદ

: એસ્થર ફેરિંગ પર :

વહાલી દીકરી,

તારો ત્યાગ એટલી હદે જવા ન દઈશ કે જેથી કે જેથી દિલ ખાટું થઈ જાય અને તારા પોતા પ્રત્યે અને આસપાસનાં પ્રત્યે કંટાળો આવે. આપણે સાચો ત્યાગ ત્યારે જ કર્યો કહેવાય, જ્યારે આપણે સામા જવાબની કશી અપેક્ષા જ ન રાખીએ.

- તારો બાપુ

વહાલી દીકરી,

શુદ્ધ પ્રેમ હોય છે ત્યાં આપવાનું કે લેવાનું હોતું નથી. પ્રેમ આપે છે, કેમ કે આપ્યા સિવાય એનાથી રહેવાનું નથી. આપવું એ તો એનો સ્વભાવ જ છે. પોતે શું આપે છે એની પ્રેમને ખબર સરખી હોતી નથી, અને પોતે શું મેળવે છે એ બાબતમાં તો તે એથીયે વિશેષ અજાણ હોય છે. પ્રેમનો બદલો પ્રેમ પોતે જ છે.

- તારો બાપુ

: પ્રેમાબહેન કંટક પર :

ચિ. પ્રેમા,

અહિંસા વિના મેળવાયેલી સત્તામાં દરિદ્રનારાયણનું સ્વરાજ નહીં જ હોય. સ્વરાજપ્રાપ્તિમાં જેટલે અંશે અહિંસા હશે તેટલે અંશે દરિદ્રોનું દળદર ફીટશે.

- બાપુના આશીર્વાદ

ચિ. પ્રેમા,

કોઈની નિંદાની વાત માનતાં ખૂબ અચકાજે. નહીં સાંભળે તો વધારે સારું.

- બાપુના આશીર્વાદ

ચિ. પ્રેમા,

ધ્યેય જાણવું સારું છે. ધ્યેય-પુરુષને પડતો મૂકવો. ધ્યેય-પુરુષને જ્યારે ધ્યેય બનાવીએ ત્યારે અર્થ એ થાય છે કે એ આપણને અનુકૂળ બોલેચાલે ત્યારે ગમે, તેમ ન કરે ત્યારે રિસાઈએ.

- બાપુના આશીર્વાદ

ચિ. પ્રેમા,

ધનિક લોકોને હું દુષ્ટ માનતો નથી. ગરીબને ફિરસ્તા માનતો નથી. પૂર્વ પશ્ચિમમાં ઘણા ધનિક પડ્યા છે જે પરોપકાર્યે કમાય છે. તેઓ પૂજાયોગ્ય છે. ઘણા ગરીબોને જાણું છું, જેનો સંગ ત્યાજ્ય છે. મારી કલ્પનાના સ્વરાજ્યમાં

સાવજ અને બકરાં એક સરોવરમાં એકી વખતે પાણી પીતાં હોવાં જોઈએ.

- બાપુના આશીર્વાદ

ચિ. પ્રેમા,

હિંદુસ્તાનના પ્રશ્નો ઉકેલવામાં રસ આવે તેથીયે વધારે આશ્રમના ઉકેલવામાં, ને તેમાંય બહેનોના, કેમ કે તેમાં મોટા પ્રશ્નોના ઉકેલની ચાવી છુપાયેલી રહે છે. જેવું પિંડે તેવું બ્રહ્માંડે. બ્રહ્માંડને જાણવામાં ભૂલીએ. પિંડ તો આપણા હાથમાં છે.

- બાપુના આશીર્વાદ

ચિ. પ્રેમા,

આશ્રમમાં હરકોઈ દાખલ ન થઈ શકે. આશ્રમ અપંગાલય નથી, અનાથાલાય પણ નથી. તે સેવક સારુ, સાધકને સારુ છે. તેથી જેઓ શરીરે કામ ના આપી શકે તેને સારુ નથી. પણ જે આશ્રમવાસી તરીકે દાખલ થયા હોય તે પછી અપંગ બને તો તેને કાઢી ન જ મૂકીએ.

- બાપુના આશીર્વાદ

આવે તેણે મજૂરી તો કરવી જ રહી. પાયખાનાં સાફ કરવાં રહ્યાં. ખોરાક ઔષધરૂપે ખાવો રહ્યો. આશ્રમમાં રોજ નિયમપાલન કડક થવું જોઈએ. બધા આશ્રમી પાળે તેટલા જ નિયમ હું પાળું એમ નહીં. મારાથી વધારેમાં વધારે જેનું પાલન થઈ શકે તે મારે તો કરવું જ રહ્યું.

- બાપુના આશીર્વાદ

ચિ. પ્રેમા,

મારા સહવાસમાં આવેલા બધા મારા જેવા જ થવા જોઈએ એવું મુદ્દલ નથી, એ ઈષ્ટ પણ નથી. મારામાં જેટલું સારું હોય તેમાંથીયે જે પચે તેટલું જ લેવામાં સારુ હોય.

- બાપુના આશીર્વાદ

ચિ. પ્રેમા,

ફૂલઝાડને મારી વતી બોલાવજે. આશ્વાસન દેજે. એને કહેજે, તમારા જેવું સૌંદર્ય, તમારા જેવી સુવાસ, તમારા જેવી એકનિષ્ઠા, તમારા જેવી દૃઢતા, તમારા જેવી નમ્રતા, તમારા જેવી સમતા ને સરળતા અમને બક્ષો ને તમારી મિત્રતા સિદ્ધ કરો.

- બાપુના આશીર્વાદ

: અમૃતકોરને :

પ્રિય બળવાખોર,

તમારા જેવી સ્ત્રીઓ ગામડાંનું કાર્ય ઉપાડી લે એનું મહત્ત્વ વસ્તુને મોઢી બનાવ્યા વગર આકર્ષક બનાવવાની તમારી શક્તિમાં રહેલું છે. કદાચ સાચી કલા તે જ કહેવાય જે પૈસાની દૃષ્ટિએ સોઢી હોય.

- જુલમગાર

: આશ્રમની બહેનોને :

ચિ. બહેનો,

ન બોલે તેને બોલાવજો. જે ન આવે તેને ઘેર જજો. જે રિસાય તેને રીઝવજો. અને આ બધું તેના ભલાને સારુ નહીં પણ તમારા ભલાને સારુ કરજો. જગત લેણદાર છે, આપણે તેના કરજદાર છીએ.

- બાપુના આશીર્વાદ

બહેનો,

નિયમિત કરેલાં કામની અસર નિયમિત લીધેલા ખોરાકના જેવી થાય છે. તે આત્માને પોષે છે. એક જ વખતે ઘણો લીધેલો ખોરાક જેમ શરીરને બગાડે છે, તેમ એક જ વખતે ઘણું કરેલું કામ આત્માને દૂભવે છે.

- બાપુના આશીર્વાદ

બહેનો,

સ્ત્રીઓની પાસે સ્વરાજની ચાવી છે, એમ જોઈ છું. પણ તેને કોણ જાગૃત કરે? અસંખ્ય સ્ત્રીઓ નિરુદ્ધા છે, તેને ઉદ્ધમી કોણ બનાવે? બચપણથી જ માતાઓ પોતાનાં બાળકોને બગાડે છે, તેને કોણ અટકાવે? છોકરીઓને ઘરેણાંથી અને અનેક પ્રકારનાં કપડાંથી લાદી મૂકે છે. નાની બાલિકાઓને પરણાવી મૂકે છે. બાળાને બુદ્ધાને આપે છે. સ્ત્રીઓનાં ઘરેણાં જોઈને તો હું હેરાન જ થઈ જઈ છું. એને કોણ સમજાવે કે એમાં સૌંદર્ય નથી, સૌંદર્ય તો હૃદયમાં છે!

આવી તો અનેક વાતો લખી શકું, પણ તેનો ઈલાજ શો? ઈલાજ તો સ્ત્રીઓમાંથી કોઈ ઉગ્ર તેજવાળી દ્રૌપદી નીકળી પડે ત્યારે જ મળે. આવી શક્તિ મેળવવા તમારે પ્રયત્ન કરવો રહ્યો છે. તેનો નિશ્ચય કરજો ને પછી ધીરજ રાખજો. ઉતાવળે આંબા ન પાકે.

- બાપુના આશીર્વાદ

બહેનો,

સ્ત્રીને વિકારી પુરુષોએ પછાડી છે. પોતાને લોભાવનારા હાવભાવ તેને શીખવ્યા છે, શણગાર સજવાનું શીખવ્યું છે. સ્ત્રીએ આમાં પોતાની પરાધીનતા ન જોઈ, પોતાનું પતન ન જોયું, તેને પણ વિકાર ગમ્યા એટલે નાક વીધ્યું, કાન વીધ્યા, પગે બેડી પહેરીને ગુલામ બની. નાકની વાળીથી કે કાનની વાળીથી લંપટ માણસ એક ઘડીમાં સ્ત્રીને ઘસડી આમ અપંગ બનાવનારી વસ્તુ સમજુ સ્ત્રી કેમ પહેરતી હશે એ મને મારી અક્કલમાં બેસતું નથી. ખરી શોભા તો હૃદયમાં છે.

- બાપુના આશીર્વાદ

: નર્મદાબહેન પર :

આપણું સાધ્ય સાહિત્ય નથી, સેવા છે. સાહિત્ય સેવાનું સાધન છે. હા, અક્ષરજ્ઞાનમાં વધારો જરૂર કરજો. એમાં પણ સમજજો કે

વાંચવા કરતાં વિચારવું એ વધારે મહત્ત્વનું છે. ભલે થોડું વંચાય. જેટલું વાંચો એટલું પચાવજો.

- બાપુના આશીર્વાદ

: બિંદુબહેન દાસ્તાને પર :

બંગાડી અને કુમકુમ વિવાહિત અથવા વિવાહ કરવા ઈચ્છતી કુમારિકાની નિશાની ગણાય છે. એટલે જેની ઈચ્છા વિવાહ કરવાની હોય તે અવશ્ય બંને શણગાર કરે.

- બાપુના આશીર્વાદ

: મણિબહેન પટેલ પર :

ચિ. મણિ,

આપણે અમુક જણની સેવા કરવાનાં રહી ગયાં અને એ ચાલી નીકળ્યા, એવી લાગણી થાય ત્યારે એવો નિશ્ચય કરીને નિરાંત વાળવી કે હવે કોઈ પણ જણની સેવા કરવાની તક ગુમાવીશ નહીં.

- બાપુના આશીર્વાદ

: મહાલક્ષ્મીબહેન ઠક્કર પર :

ચિ. મહાલક્ષ્મી,

પોતાની ખામીઓ વિશે કડક રહેવું અને બીજાઓની ખામી વિશે ઉદાર રહેવું. જેની ખામી જોવામાં આવે, તે કેટલો પ્રયત્ન કરે છે તેની આપણને ખબર નથી (હોતી). મહત્ત્વ પ્રયત્નમાં રહેલ છે. આપણે જન્મથી માંસ ન ખાનારાના માંસત્યાગનો મહિમા કંઈ જ નથી. પણ જે રોજ ખાય છે ને આજે ત્યાગ કરે છે તે વારંવાર પછડાતા હોય છતાં તેના ત્યાગમાં બહુ મહત્ત્વ હોઈ શકે છે. એટલે સારું એ છે કે આપણે યથાશક્તિ સંપૂર્ણ પાલન કરીએ. બીજા જેટલું કરે તેથી સંતોષ પામીએ.

- બાપુના આશીર્વાદ

ચિ. મહાલક્ષ્મી,

મારી બધી આશાઓ તમ બહેનોમાં સમાયેલી છે. અહિંસાનો અંતિમ વિજય સ્ત્રીને હાથે જ હોઈ શકે, એમ મને લાગ્યા કરે છે.

- બાપુના આશીર્વાદ

ચિ. મહાલક્ષ્મી,

બંગાડી, ચાંલ્લો, રંગીન સાડી (એ) શણગાર હોય, ને કેવળ રૂઢિ પણ હોય. જેમ ખાવું ભોગ હોય અથવા દેહનું ભાડું હોય. ભોગ અર્થે ખાઈએ તે છોડીએ. ભાડા અર્થે શરીરને જે દેવું ઘટે તે દઈએ. પછી ભલે તે ભોગની વસ્તુ પણ હોય. બંગાડી, ચાંલ્લો કે રંગ જો તમારામાં વિકાર પેદા કરતાં હોય, તો જગતની સામે થઈને પણ તજો. પણ જો માત્ર રૂઢિ ખાતર જ અથવા વડીલોને રાજી રાખવા વાપરો, તો તેમાં દોષ નથી. એટલે કે એ ન વાપરવાનો એકાંતિક ધર્મ નથી. જે(મ) જૂઠું ન બોલવાનો એકાંતિક ધર્મ છે જ. આવા કારણસર મેં લખ્યું કે બંગાડી ન

પહેરવાનું વ્રત લેવામાં દોષ હતો. જે એકાંતિક ધર્મ નથી, તેનું વ્રત એકાએક ન લઈ લેવું ઘટે.

- બાપુ

: મીરાંબહેન પર :

ચિ. મીરાં,

મને લાગે છે કે ઈચ્છાઓ ઊંડે ઊંડે રહેલા કોઈ રોગનાં લક્ષણો છે. એ રોગ છે મૂર્તિ પૂજા. એમ જો ન હોય તો મારી સાથે રહેવાની ઝંખના શા માટે સેવવી? જે પગ એક દિવસ મૃત્યુથી ઠંડા પડી જવાના છે તેને સ્પર્શ કે ચુંબન શા માટે કરવું? શરીરમાં તો કંઈ બળ્યું નથી.

- બાપુ

: રૈહાના તૈયબજી પર :

લુચ્ચી રૈહાના,

મેરી ઉર્દૂકી તારીફ કરકે મુઝે ધોખા દેતી હૈ. ખુદાકી મહેરબાની હૈ મેં ઈસ તરહ ધોખેમેં નહીં ગીરંગા. મેરે હરફ બહોત ખરાબ હૈ. અબ પઢો આજકી ગઝલ :

અગર હૈ શૌક મિલનેકા તો હરદમ લૌ લગાતા જા, જલાકર ખુદ નુમાઈ કી ભસમ તન પર લગાતા જા

મારા ઉર્દૂ હરફોથી હું શરમાઈ છું. પણ ડાબે હાથે આથી સારા અક્ષર નથી નીકળતા. ઉપરનું (આખી ગઝલ) લખતાં લગભગ પોણો કલાક ગયો. ખરી વાત એ છે કે મારે રોજ થોડું (થોડું) લખવું જોઈએ. પણ હું રહ્યો લોભી. આ એકાંતવાસ (યરવડા જેવ)માં થાય એટલું કરી નાખવાની ઈચ્છાને લીધે એકલા ઉર્દૂને ઘણો વખત નથી આપી શકતો.

- બાપુની ઘણી દુઆ

: મદાલસા બજાજને :

ચિ. મદુ,

આપણને કોઈની પાસેથી કશી આશા રાખવાનો અધિકાર નથી. આપણે દેણદાર છીએ તેથી તો જન્મ લઈએ છીએ. લેણદાર નથી જ.

- બાપુના આશીર્વાદ

: શારદાબહેન શાહ પર :

ચિ. શારદા,

જે લખીએ તે ફરી વાંચી જવાની ટેવ પાડીએ. ફરી વાંચ્યા વિના પત્ર પૂરો કર્યો ન જ સમજવો.

- બાપુના આશીર્વાદ

: સરલાદેવી ચૌધરાણી પર :

સરલાદેવી ચૌધરાણી,

મારા પ્રેમની કશી કિંમત નથી, જો તમારામાં રહેલું ઉત્તમ તત્ત્વ તે બહાર ન લાવી શકે, તમે આજે છો તે કરતાં તમને વધારે સારાં ને શુદ્ધ ન બનાવે.

- બાપુના આશીર્વાદ

[Lok Milap Trust, P. B. No. 23, Sardarnagar, BHAVNAGAR - 364 001, india]

જાન્યુઆરી 2009

થોડાક દિવસ પહેલાં ન્યૂ જર્સીથી મિત્ર હરનિશ જાનીનો ફોન આવ્યો, 'ગુલ સાહેબ, તમારે આદિલ સાહેબ વિશે લખવાનું છે. કિશોરભાઈ "ગુર્જરી"નો 'આદિલ વિશેષાંક' કરી રહ્યા છે. તમે અને અદમ ટંકારવી બંને આદિલ મન્સૂરી સાથે ગાઢ નિકટતા ધરાવો છો. તેમની સાથેનાં સંભારણાં તમારે લખવાનાં છે.' હા, તે ખરું છે કે છેલ્લાં ત્રણ વર્ષથી આદિલ મન્સૂરી સાથે ગાઢ સંબંધ રહ્યો છે. અમેરિકા અને બ્રિટનના અનેક શહેરોમાં સાથે મુશાયરાઓમાં ભાગ લેવાનું સદ્ભાગ્ય મળ્યું છે. વળી, કેનેડા, દુબઈ અને ઓમાન જેવા દેશોનો સાથે પ્રવાસ કરવાનો મોકો પણ મળ્યો. મેં સહસા હા પાડી દીધી. જાની સાહેબે સમય આપ્યો, બેત્રણ દિવસનો! કિશોરભાઈ સાથે ફોન પર વાત થતાં સમયમર્યાદા થોડીક વધારી આપી. વધુમાં ઉત્સાહ પ્રેરતા કહ્યું, પાનાંની ચિંતા કરશો નહીં. તમે તમારે લખો.

હવે મૂંઝવણ શરૂ થઈ. અદમ ટંકારવી હાલ ભારતમાં. ફોન કરી સંદેશો પહોંચાડ્યો. અદમભાઈએ લખવા પ્રોત્સાહન આપ્યું. થોડાક પ્રસંગોની ચર્ચા ય થઈ. છતાં મારી મૂંઝવણનો અંત આવ્યો નહીં. લંડનમાં વિપુલ કલ્યાણીને ફોન કર્યો. વિપુલભાઈ, મારે આદિલ સાહેબ વિશે કંઈક લખવાનું છે, પણ હું તો ગઝલ લખું! આ પ્રકારના લખાણની ભાષા શૈલી? અરે, ભાઈ! દિલપૂર્વક લખો. શૈલી આપોઆપ આવી જશે. અને પછી ઉમેરતા કહે, આદિલની ગઝલો વિશે તો ઘણું લખાયું છે અને હજુ ય લખાતું રહેશે. તમે તમારા સહવાસની સ્મૃતિ વાગોળો! ... આવા પ્રોત્સાહિત શબ્દોથી પ્રેરાઈ કંઈક લખવાનો આ પ્રયાસ કર્યો છે.

હવે વાત એમ છે: સન ૧૯૮૫માં એક ભવ્ય મુશાયરા - આયોજનનો પ્રસ્તાવ 'ગુજરાતી રાઈટર્સ સર્કલ', બાટલીની કાર્યવાહક સમિતિની બેઠકમાં રજૂ કરવામાં આવ્યો. જેમાં મારા નવીન ગઝલસંગ્રહ 'પમરાટ'ના વિમોચનનો સમાવેશ

હતો. છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી પરદેશથી એક કવિને અતિથિ કવિ તરીકે આમંત્રિત કરવાની પ્રણાલિકા સંસ્થાએ અપનાવી હતી. એવા જ સંદર્ભે ગુજરાતી ભાષાના કોઈ અગ્રણી કવિને આમંત્રણ આપવાની ચર્ચા થતાં, મેં આદિલ મન્સૂરીનું નામ સૂચવ્યું, તેને સૌએ વધાવી લીધું.

હવે સામે એક પ્રશ્ન આવીને ઊભો. આદિલ રહે છે ક્યાં? કોઈકે કહ્યું, એ તો અમેરિકા જઈને વસ્યા છે. આથી હવે એમને શોધવા કઈ રીતે? એમનું સરનામું ક્યાંથી મેળવવું? છેવટે, મેં મારા કવિમિત્ર અદમ ટંકારવીને ફોન જોડ્યો. સૂચિત બ્રિટન પ્રવાસની વાત કરી. અદમભાઈ કહે: તમારી સંસ્થાનો પાકો જ નિર્ણય હોય, તો આદિલ મન્સૂરીની ભાળ મેળવું અને એમનું સરનામું, સંપર્ક વિગતો વગેરેની માહિતી મેળવી આપવાની મારી જવાબદારી. આમ, અદમ ટંકારવીનો સહકાર મળતા ઑક્ટોબર ૧૯૮૫ દરમિયાન આદિલ મન્સૂરીની બાટલી ખાતે પધરામણી થઈ. યુનાઈટેડ કિંગડમની આ એમની પહેલવહેલી યાત્રા. ત્યાર પછીથી એટલે કે ૧૯૮૫થી એમના અવસાન સુધીમાં લગભગ સાતઆઠ વેળા એમનું યુનાઈટેડ કિંગડમમાં આગમન થયું.

આદિલ એટલે ગઝલ, કે પછી, ગઝલ એટલે આદિલ, એ કહેવું ય કઠણ છે. પરંતુ એટલું ચોક્કસ, આદિલ એક નખશીખ ગઝલકાર. એમની સવાર ગઝલથી ઉઘડે. એમની સાંજ ઢળે ય ગઝલથી. એમનું પાથરણું ગઝલ અને ઓઢે ય ગઝલ. આદિલ ઘસે ગઝલ. એમની રોગરોગમાં દોડે ગઝલ. એ ગમે ત્યાં અને ગમે તે સંજોગોમાં ગઝલ લખે. પછી એ ટ્રેન હોય કે બસ. અરે! ટિકિટનાં અડધિયાં પર પણ એ ગઝલ લખે.

ન્યૂ જર્સીમાં એમનું રહેઠાણ અને ન્યૂ યૉર્કમાં ઈન્સ્યુરન્સ કમ્પનીમાં નોકરી. બસમાં આવવા જવાનું. સાંજે ઑફિસેથી નીકળી બસમાં બેસે એટલે ગઝલનું લેખનકાર્ય શરૂ. ઘર સુધી પહોંચતા એક ગઝલ લખાઈ જાય. સંજોગોવસાત્

જો ગઝલ અધૂરી રહી જાય તો સીધા જ પોતાના રૂમમાં ચાલ્યા જાય. બારણું બંધ કરી દે અને ગઝલ પૂરી થાય તે પછી જ બહાર નીકળે. આવી હતી ગઝલ પ્રત્યેની લગની. ઘણી વેળા એમ પણ કહે કે મેં છંદનો અભ્યાસ કર્યો નથી; પરંતુ એમને તો છંદ ઉપર ગજબનું પ્રભુત્વ. ૨૦૦૪માં ન્યૂ જર્સીના ઈસ્ટ હેનોવરમાં 'ગુજરાતી લિટરરી અકાદમી ઓફ નોર્થ અમેરિકા'ની પરિષદમાં મારે અને અદમ ટંકારવીને જવાનું થયું. ત્યાં રાતે એક મુશાયરાનું પણ આયોજન. મેં પણ મારી ત્રણેક રચનાઓ રજૂ કરી. એક ગઝલમાં મેં એવી એક પંક્તિ પેશ કરી કે, 'તું ય તારું નામ બદલીને આવજે'. તરત જ આદિલ સાહેબે પાસે બેઠેલા કવિ અદમને કાનમાં કહ્યું, 'ગુલ સાહેબ એક વધારે શબ્દ 'ને' ઉમેરીને બોલ્યા છે. ... અને ખરેખર, એ વધારાનો શબ્દ મારાથી ભૂલમાં ઉચ્ચારાઈ ગયો હતો. ખરી પંક્તિ આ પ્રમાણે હતી:

તું ય તારું નામ બદલી આવજે
હું મને ભૂલી ગયાનું યાદ છે.

બીજા કવિની ગઝલો સાંભળવામાં પણ કેટલી એકાગ્રતા; અને છંદ પર પણ કેટલું પ્રભુત્વ! આદિલ ગંભીરતાપૂર્વક ગઝલ સાંભળે અને પુષ્કળ દાદ આપી કવિઓને પ્રોત્સાહિત પણ કરે. વળી મુશાયરાનું અદ્ભુત વાતાવરણ ઊભું કરે.

એક વેળા, ઈંગ્લાંડના એક મુશાયરામાં એક કવિએ એમનો નવીન સંગ્રહ આદિલ સાહેબના હાથમાં મુક્યો. આદિલ સાહેબે આમતેમ પાનાં ફેરવી ગઝલો પર આછો દષ્ટિપાત કર્યો અને પછી કહ્યું, આપનો સંગ્રહ સરસ છે. આ આલ્બમ પણ સરસ છે.' એમના આવા પ્રતિભાવ પાછળનું મુખ્ય કારણ એ હતું કે એ સંગ્રહમાં કવિએ બોલીવુડના કળાકારો સાથે કોઈક ઘટના પ્રસંગોએ સંગાથે પડાવેલા ફોટાઓનો ય સમાવેશ કર્યો હતો. તેને ગુજરાતી ગઝલો સાથે કોઈ જ લેવાદેવા નહોતી. શાયર કેટલાક પ્રસંગોએ આવા પ્રખ્યાત લોકોના

Photo by Dilip Gajjar

આ સાંસ્કૃતિક ઘટનાને કચકડે મઢનાર, લેસ્ટરસ્થિત, દિલીપ ગજજર જણાવે છે: અહમદ 'ગુલ'ની ગઝલોના અંગ્રેજી ભાષા-તરની ચોપડી, 'અરોમા'ના લોકાર્પણ વેળાના અવસરે, કવિ આદિલ મન્સૂરીએ 'મળે ન મળે ...' ગઝલની પેશગી કરી; અને ત્યાર પછી, શ્રોતાવર્ગે ઊભા થઈ શાયરને અદભૂતપૂર્વક વંદના કરી હતી. મહેક ટંકારવી, લૉર્ડ આદમ પટેલ, સિરાજ પગુથન્વી, ઈન્તિયાઝ પટેલ, બાબર બંબુસરી, પંકજ વોરા, અદમ ટંકારવી પણ ચિત્રમાં અનેકો વચ્ચે નજરે પડે છે.

ફેટાઓથી સંગ્રહને શણગારવાનો પ્રયાસ કરતા હોય છે. વળી તે એવા ભ્રમમાં રાચતા હોય છે કે પ્રખ્યાત લોકોના ફેટાઓથી સંગ્રહની અગત્ય વધી જશે. આવી ભ્રમિક વૃત્તિઓને આદિલ સાહેબ માત્ર થોડાક શબ્દોથી કેવી ચોટદાર શિખામણ આપી ગયેલા, તેનો આ દાખલો છે. આ બધી તો રહી ગઝલની કે સાહિત્યિક વાતો.

લો, હવે થોડીક અંગત અંગત વાતો કરીએ. આદિલ મન્સૂરી સાથેના તેરતેર વર્ષના ઘનિષ્ટ સંબંધોના કારણે આદિલને એક વ્યક્તિ, પતિ કે પિતા સ્વરૂપે અથવા મહેમાન કે યજમાન તરીકે ઘણી નીકટતાથી નિહાળવાના મને અનેક પ્રસંગો સાંપડ્યા છે. ૧૯૯૮માં એમની બ્રિટનયાત્રામાં એમનાં પત્ની બિસ્મિલ્લાબહેન પણ જોડાયેલાં. મારા ઘરે બે સપ્તાહ રહેવાનો કાર્યક્રમ. આદિલ સાહેબ બિસ્મિલ્લાબહેનને ‘બીસી’ના હુલામણાં નામથી સંબોધે. એ દંપતીમાં એકમેક પ્રત્યે અજબ પ્રકારનો પ્રેમ બીસીબહેનને ઉત્સાહપૂર્વક લીડ્સ, બ્રાડફર્ડ, લેસ્ટર, લન્ડન, બર્મિંગમ, બોલ્ટન વગેરે શહેરો ઘુમાવે અને જોવાલાયક સ્થળોનો કાર્યક્રમ ગોઠવે.

(અનુસંધાન પાનાં ૨ પરેથી)

બન્યો હતો અને લિબરલ ડેમોક્રસીની એ શિક્ષાદિશા, પછીથી આફ્રિકે સેવાઈ, સત્યાગ્રહની ટગલી ડાળી રૂપે ફૂટી આવી હતી. ...

વડોદરામાં મેં આરતભરી આશા પ્રગટ કરી હતી કે મારી ભાષાને એલન પેટનકૃત ‘કાય ધ બીલ્ડ કન્ટ્રી’ સદૃશ કંઈક મળે. તમે જુઓ કે દક્ષિણ આફ્રિકામાં આજે કેવી એક નવી હલચલ ને હિલચાલ, એની સઘળી મર્યાદાઓ સાથે, ચાલી રહી છે. ગોરા ક્લાર્ક અને કાળા મન્ડેલા વચ્ચે, કટુતા વગર, સમજૂતી સધાઈ ને એક નવી સંક્રાન્તિના તબક્કામાં મનુષ્યજાતિ પ્રવેશી. ગઈ સદીમાં ગાંધીની સત્યાગ્રહી હિલચાલે જગવેલ મથામણોનો અને બીજાં પણ મુક્તિચિંતનોનો આ એક પરિપાક-પડાવ છે. હમણાં કહ્યું કે કટુતા વગર સમજૂતી સધાઈ, પણ વાત માત્ર એટલી જ નથી. આ સમાધાન અને સેતુબંધની, કહો કે ‘રિકન્સિલિયેશન’ની ભૂમિકા જે બધું બન્યું - ન બનવા જેવું બન્યું એના પર તે જાણે કે કર્યું છે જ કોણે એમ પડદો પાડી દેવાની નથી. ટ્યુ અન્ડ રિકન્સિલિયેશન કમિશનની કામગીરી વિશે વાંચજો. ખોટું થયું છે, ખોટું કર્યું છે, એની સ્વીકૃતિ અને પશ્ચાતાપપૂર્વકની કબૂલાતની વાત છે આ. આવી કોઈ હૃદય નવલની પ્રતીક્ષા ૨૦૦૨ પછીના ગુજરાતને છે. બને કે તળ ભૂમિને જે ન પમાયું, ન પકડાયું તે ડાયસ્પોરી ગુજરાતને એના યુગસંઘર્ષમાંથી જડ્યું.

ગમે તેમ પણ, ‘કિમ્બલ રેવન્સવુડ’ અને ‘પેસેજ ટુ યુગાન્ડા’ના નાયકોને સામસામા મૂકીને જોઈ છું ત્યારે મને થઈ આવતું સ્મરણ હાવર્ડ ફ્રાસ્ટની એક કિતાબનું છે. સામાન્યપણે ફ્રાસ્ટને સંભારો એટલે તત્કાલ થતું સ્મરણ ‘નેકેડ ગોડ’નું હોય, પણ અહીં મારો ઈશારો એમની ‘આઉટસાઈડર’ એ નવલકથા તરફ છે. હા, કામૂની નહીં, ફ્રાસ્ટની ‘આઉટસાઈડર’. પ્રેમમાં પડતોતપતો, વ્યાવસાયિક તાણતકાજે ગુંચાતોગુંચાતો, વ્યાપક સમાજના સંઘર્ષોમાં પ્રતિબદ્ધપણે પ્રવૃત્ત થતો શો કોણે છે ! દેખીતો આઉટ, પણ એકદમ ઈન જ ઈન. દેખીતો ઈન, પણ એકદમ આઉટ જ આઉટ. ડાયસ્પોરી ગુજરાતીઓમાં, આફ્રિકામાં કે ઈંગ્લંડમાં કે બીજે જોશો તો આવાં પાત્રો જરૂર જડી આવશે. બને કે એમનાં સીધાં ચરિત્રવેબનમાંથી કે સર્જનાત્મક નવલલખાણમાં એમના વિનિયોગમાંથી જૂનાનવા, પોતાના ને પારકા મળીને થતા નવા પોતીકા સમાજને સારું કાંક કશુંક નીરક્ષીરવિવેક ને વળી નીરમ (બેલાસ્ટ) સરખું મળી રહે. અહીં તળ ભૂમિમાં આ દિવસોમાં જે બધા વાઈબ્રન્ટી કનકવા ચડે છે એને એમાંથી ધોરણસરના કમાનદ્બંધ મળી રહે એમ પણ બને. ... અને તળ ગુજરાતની ભાવઠ ક્યારેક એથી ભાંગી પણ શકે. ... ઓવર ટુ ન્યૂ વર્લ્ડ.

(યુનાઈટેડ કિંગડમની ‘ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી’ની ત્રણ દાયકાની સફરના એક પડાવવિરામે, ‘ગુજરાતી લેક્સિકોન’ના સહયોગથી, અમદાવાદમાં તા. ૧૦-૧૧ જાન્યુઆરી ૨૦૦૮ના રોજ યોજાયેલ બે પરિસંવાદો (‘બ્રિટનમાં ગુજરાતી ડાયસ્પોરા : ઐતિહાસિક અને સાંપ્રત દષ્ટિકોણ’ તેમ જ ‘ડાયસ્પોરી ગુજરાતી સાહિત્યસર્જન : દશા અને દિશા’)માં સમાપન વક્તવ્ય.)

(સફભાવ : “નિરીક્ષક”, ૧૬.૦૧.૨૦૦૮, સુધારાવધારા સાથે)

['Prakash', Behind Navrangpura Post Office, Navrangpura, AHMEDABAD - 380 009, India]

બીસીબહેનની હર પ્રકારે કાળજી લે. ખાવાપીવા પર ધ્યાન આપે અને બીસીબહેનનાં કપડાંની પણ ઈસ્ત્રી સુધ્ધાં કરે. આદિલને ઈસ્ત્રી કરતાં જોવા એ પણ એક લ્હાવો, અને તેમાં ય બીસીબહેનનાં કપડાંની. બીસીબહેન પ્રત્યેના પ્રેમભાવથી મારું સમગ્ર ઘર મંત્રમુગ્ધ. યજમાન તરીકે મારી પત્નીનાં ખોબે ખોબે વખાણ કરે. વારંવાર લાગણીભર્યા આભારવશ શબ્દોથી નવાજે. જમવાના મેજ પર ઘણી વાનગીઓ જોઈને મીઠો ઠપકો ય આપતા કહે : ‘ખદીજાબહેન ! આટલું બધું ન રંધાય. એક જ વાનગી રાંધવાની.’ મારી પત્ની પણ ગદગદ થઈ ગુજરાતી પરોણાગતની ભાષામાં જવાબ વાળે : ‘આદિલ સાહેબ ! બીસીબહેન મારા આંગણે પાછાં ક્યારે આવશે ?’ આદિલના મીઠા મધુરા શબ્દોથી આખું ઘર ગૂંજી ઊઠે. એમના આ વિનમ્ર અને વિનયી સ્વભાવ વિશે ચીનુ મોદીએ ખરું જ લખ્યું છે, ‘અતિ વિનમ્ર અને ડાયાબિટીસ થઈ જાય એવી મધુર વાણીનો સામાન્યતઃ ઉપયોગ કરતા આદિલ સાહેબનો તકિયા કલામ ‘હા, જી, હા, જી’ રહેલો !’ જે કોઈ આદિલના ગાઠ પરિચયમાં આવે તો તેને ચીનુભાઈની આ ઉક્તિની યથાર્થતા જરૂર સમજાય. ... એમના મીઠા અને મધુરા સહવાસને કારણે કોઈને નમ્રતાથી ડાયાબિટીસ થઈ જાય એ તો આવકાર્ય બાબત છે, પણ હકીકતમાં ડાયાબિટીસથી ત્રણેક દાયકા સુધી પીડાતા રહેલા, ઝઝૂમતા રહેલા આ સાહસિક અને હિંમતવાન કવિએ ધૈર્યતાપૂર્વક ડાયાબિટીસને કાબૂમાં રાખવા સફળ રહ્યા હતા.

ખાવાપીવાની બાબત પર સખત કન્ટ્રોલ. મિનિટ દર મિનિટની ગણતરી રાખે અને તે જ પ્રમાણે તોલી માપીને આહાર લે. સવારમાં સુગર લેવલનું નિયમિત ચેકીંગ કરે. સાથે સાથે અમારા બધાંનું પણ આગ્રહપૂર્વક ચેકીંગ કરે ! મારું સુગર લેવલ હંમેશાં નોરમલ રહ્યું છે, પણ પત્નીની સુગર માત્રા જરા વધુ દેખા દે એટલે તરત જ સલાહ અને સૂચનાઓનાં બાણ છૂટે !

ગયે વરસે અમે બધાં કેનેડાના પ્રવાસે ગયેલાં. ત્યાં આદિલ સાહેબને સન્માનિત કરવાનો કાર્યક્રમ અને ઉર્દૂ ગુજરાતીના ત્રણચાર મુશાયરાઓનું પણ આયોજન. અમારે બધાનો એક જ ઘરમાં પડાવ. આદિલ સાહેબ, બીસીબહેન, હું અને કવિમિત્ર બેદાર લાજપુરી અને યજમાન કવિ આબિદ અને તેમનાં પત્ની સલીમાબહેન પણ ખરાં જ. સવારમાં ચાનાસ્તા પહેલાં આદિલ સાહેબ સુગર લેવલ તપાસનો કાર્યક્રમ યોજે. બધાંની ચકાસણી થાય. હું તો જેણે હોમવર્ક તૈયાર કરેલું હોય એવા વિદ્યાર્થીની જેમ સામે બેસી જાઉં. આદિલ સાહેબ દાક્તરની અદાથી બધાંનું સુગર લેવલ તપાસે. આબિદ અને બેદારનું સુગર લેવલ નોરમલ કરતાં વધુ આવે. એટલે આદિલ સાહેબ તરફથી જમવાના કન્ટ્રોલની યાદી બહાર પડે. ગઈ રાતે શું ખાધેલું તેની ઝીણવટભરી તપાસ થાય અને સખત કન્ટ્રોલનો વટહુકમ બહાર પાડે ! બીજા દિવસે સવારમાં ફરીથી એ જ કાર્યક્રમ શરૂ થાય. પણ પેલા બંને, આબિદ અને બેદાર, હાજરી માટે ગલ્લાંતલ્લાં કરે. બલકે ક્યાંક છુપાઈ જવાના પેતરા પણ કરે. ખેર ! ... આ બધા આદિલ સાથેના સહવાસના સ્મરણ ચિત્રો છે. આંખ સામે ઉપસી આવે છે ત્યારે આંખો અશ્રુથી છલકાઈ રહે છે.

છેલ્લે, ગયા વરસે શાયર બ્રિટન પધારેલા. અમારી સંસ્થા, ‘ઈન્ડિયન મુસ્લિમ વેલફેર સોસાયટી’ના સુવર્ણ જયંતીનો પ્રસંગ હતો. સંસ્થાના કાર્યકાળના પચાસ વર્ષની ઉજવણીનો ઉપક્રમ હતો. એક સપ્તાહ સુધી પ્રતિ દિન વિવિધ કાર્યક્રમોનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. જેમાં એક મુશાયરાનો ય સમાવેશ હતો. અને તેના અતિથિ વિશેષ કવિ તરીકે આદિલ મન્સૂરીને નિમંત્રણ પાઠવવામાં આવ્યું હતું. આખા કાર્યક્રમની જવાબદારી મારા શિરે હતી.

આદિલ સાહેબને એક સપ્તાહ બાટલીમાં રહેવાનું હતું એક અલાયદા ઘરમાં એમના રહેવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી. એમની સંગાથે સાતેસાત દિવસ કવિ બેદારે પણ રહેવાનું હતું. દરરોજ કાર્યક્રમોની સમાપ્તિ પછી, મોડી રાત સુધી મહેફિલો જામે. આદિલ સાહેબ બધા માટે ખુદ યા બનાવે. સ્થાનિક કવિઓને કવિતાનો કેફ ચઢે એવું વાતાવરણ સર્જે. હજી પણ એ દિવસો, એ વાતાવરણને અન્ય કવિમિત્રો વાગોળ્યા કરે છે.

હવે પછી, ગમે ત્યારે પણ ભાવિમાં બાટલીના આંગણે ક્યારેક મુશાયરાઓ યોજાશે, પણ તેમાં રસપૂર્વક સાંભળીને નવોદિતોને દાદ આપી પ્રોત્સાહિત કરનાર, મુશાયરાના વાતાવરણને ગઝલોથી તરબતર કરનાર આદિલ જેવો અન્ય કોઈ કવિ મળે કે ન મળે !!

કૉપીરાઈટ, ઐતિહાસિક વિષય પરની કૃતિમાં પાદનોંધ તથા સંદર્ભનોંધની આવશ્યકતા અને સમસામયિકોમાં છપાયેલી ભૂલો સુધારવા વિશે થોડુંક ...

© હરીશ ત્રિવેદી

ગુજરાતી રંગભૂમિની શરૂઆતથી જ સાહિત્યકારોએ પશ્ચિમનાં સાહિત્યમાંથી પ્રેરણા મેળવી છે. દલપતરામનું 'લક્ષ્મી' ગ્રીક નાટકના આધારે અને નગીનદાસ મારફતિયાનું 'ગુલાબ' પણ અંગ્રેજી નાટકના આધારે લખાયું, ત્યારથી આજ સુધી ગુજરાતીમાં અનેક નાટકો બ્રિટિશ, અમેરિકન, ફ્રેન્ચ, રશિયન, જર્મન અને અહીં ઘર આંગણે મરાઠી, હિન્દી અને બંગાળી ભાષાઓમાંથી અનેક નાટકોના તરજૂમાઓ અને રૂપાંતર થયાં છે. આ હકીકત છે. થોડા અપવાદો સિવાય મોટા ભાગના પશ્ચિમનાં નાટકોનું ગુજરાતીકરણ મૂળ લેખક કે તેમના સાહિત્યિક હકોનું અધિકૃત વ્યક્તિ [literary agents] અથવા મૂળ લેખકના પ્રકાશકોની જાણ અને સમ્મતિ સિવાય થયું છે, તે પણ જાણીતી હકીકત છે.

આ પરિસ્થિતિ ફક્ત ગુજરાતી નાટકો પૂરતી મર્યાદિત નથી. નોંબલ પારિતોષિક નવાજિત વિદેશી કવિતાનાં ભાષાન્તર ગુજરાતીમાં થયાં છે, એટલું જ નહીં પણ તેનું બહાઈભર પ્રકાશન કવિતાને લગતાં સામયિકોમાં અને બીજાં અનેક સામયિકોમાં થયું છે, તે ખેદથી નોંધવું પડે છે. ખેદ મૂળ કવિની સમ્મતિ નથી લેવાઈ તે બાબતનો છે.

લગભગ બે દાયકા પર ડેટનની મુલાકાતે આવેલા આપણા એક બુઝર્ગ સાહિત્યકાર સાથે ગુજરાતી નવલકથાના અંગ્રેજીમાં ભાષાંતર કરવા બાબત ચર્ચા સમયે તેમણે ખૂબ જ નિખાલસતાથી જણાવ્યું કે ગુજરાતી નવલકથાનાં અંગ્રેજી ભાષાન્તર કરવાં જેવાં નથી, કારણ કે ઘણી બધી નવલકથાઓ અંગ્રેજી નવલકથાઓના આધારે લખાઈ છે અને ગુજરાતી નવલકથાકાર અંગ્રેજીમાં ભાષાન્તર કરવાની કદાચ સમ્મતિ પણ ન આપે.

એકવીસમી સદીના પહેલા દશકામાં, વૈશ્વિકરણને વાજતે ગાજતે વધાવતા અને 'ઈ-ફરમેશન'ના 'સુપર હાઈવે'ના આ જમાનામાં પશ્ચિમમાં ખૂબ ચર્ચાતા intellectual property rightsની આપણે ત્યાં છડેચોક અવગણના થાય છે; ત્યારે આપણાં સાહિત્યકારો, પત્રકારો, તંત્રીમહાશયો અને ગુજરાતી ભાષાના રખેવાળો ગણાય તેવી આપણી સાહિત્યિક સંસ્થાઓ કેમ ઉદાસ છે, તે સમજાતું નથી.

લગભગ ત્રણેક વર્ષ અગાઉ અમેરિકાના એક ગુજરાતી કવિનો

આદિલ સાહેબ સાથે એમના જીવનના અંતિમ ધ્યાસ સુધી મારો સંપર્ક રહ્યો. એમનું અવસાન ગુરુવાર, ૬ નવેમ્બર ૨૦૦૮ના રોજ થયું. તે પહેલાં, રવિવાર, ૨ નવેમ્બરે મેં એમને ફોન કરેલો. લગભગ અડધો-પોણો કલાક સુધી વાતચીત ચાલેલી. સાહિત્યિક ચર્ચાઓમાં ઉર્દૂ અને ગુજરાતીના શેરોમાં કદી કદી વિચારોની સામ્યતા બાબત વાતો નીકળેલી. ઉર્દૂનો એક શેર, ગુજરાતીના જાણીતા ગઝલકારના એક શેર સાથે કેટલો સામ્ય છે તેની એમણે રજૂઆત કરેલી. એ શેર ફરીથી સાંભળવાના આશયે મેં મંગળ કે બુધવારે ફરીથી ફોન જોડ્યો. તો એમના નાના પુત્ર અલી ઈમરાન દ્વારા જાણવા મળ્યું કે 'પપ્પાને હાર્ટ એટેક આવ્યો છે. અને હોસ્પિટલમાં દાખલ કર્યા છે.' મેં કહેલું, આદિલ સાહેબને મારા સલામ કહેશો. ને એમની તબિયત જલદી સુધરે તેવી પરવરદિગારથી દુઆ કરું છું.

ગુરુવારે, છઠ્ઠી નવેમ્બરના એમના અવસાનના સમાચાર મળ્યા તો તરત જ ફોન કર્યો. ઈમરાને એમના મૃત્યુની વિગતે વાત કરી અને એ પણ જણાવ્યું કે 'મેં આપનો સંદેશ અને સલામ કહેલા. સાંભળીને આદિલ સાહેબ ખુશ થયેલા.'

ઈમરાન સાથે વાત કરતાં મારી આંખમાંથી અશ્રુ યોધાર વહેવા માંડેલાં. એમના અવસાનના આ દુઃખદ સમાચારથી મારી પત્ની અને દીકરીઓ પણ અવાચક બની બેઠાં હતાં. ઘરમાં સન્નાટો છવાઈ ગયેલો. પોતાના કુટુંબીજનનું મૃત્યુ થયું હોય એવું જ વાતાવરણ આખા ઘરમાં સર્જાઈ ગયેલું. 'ગુલ સાહેબ, લખવાનું કેમ ચાલે છે?'નો દર મહિને સાંભળવા મળતો ટહુકાર, હવે, કદી સાંભવા નહીં મળે તેનો રંજ ભારોભાર વીંટ્યો પડ્યો છે.

[27 James Street, BATLEY, West Yorkshire, WF17 7PS, U.K.]

કાવ્યસંગ્રહ પ્રસિદ્ધ થયો હતો. તે સંગ્રહમાંની ત્રણ કવિતા અંગ્રેજી કવિતાનું ભાષાન્તર હતી ! કવિનું આ બાબત મૂળ અંગ્રેજી કવિતાની નકલ મોકલી ધ્યાન દોર્યું, ત્યારે તેમણે આ હકીકતનો અસ્વીકાર કર્યો. અમેરિકાથી પ્રસિદ્ધ થતાં એક સામયિકના તંત્રીને આ બાબતથી મૂળ અંગ્રેજી કવિતાની નકલ મોકલી વાકેફ કર્યા પણ ત્યાર બાદ જ્યારે આ કાવ્યસંગ્રહનો અહેવાલ તે સામયિકમાં આવ્યો ત્યારે આ તફરૂચીનો તંત્રીએ ઉલ્લેખ ન કર્યો અને મને જણાવ્યું કે 'તમે આ બાબત જુદો પત્ર લખો', વગેરે ...

તપ્તો, સમૂહ માધ્યમો અને ફિલ્મના વિષયમાં પીએચ.ડી. કરવા અમેરિકા ગયેલા હરીશ ત્રિવેદી, છેલ્લા ચાર દાયકાથી, અમેરિકામાં અમેરિકાના નાગરિક બની વસ્યા છે. તે અગાઉ મુંબઈમાં રંગભૂમિ સંસ્થા અને "ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા" સાથે સંકળાયેલા હતા. છેલ્લા દશકમાં હરીશ ત્રિવેદી રચિત/દિગ્દર્શિત/નિર્મિત એકપાત્રી ગુજરાતી નાટક 'નર્મદ : મારી હકીકત' ગુજરાતના અનેક શહેરોમાં ભજવાયું હતું. તે નાટકનો એક પ્રયોગ વિલાયતની 'ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી'ના આમંત્રણથી, લન્ડનમાં પણ રજૂ થયો હતો. અમૃત કેશવ નાયકની એકસોમી મૃત્યુ સંવત્સરી સમયે, ૨૦૦૭માં, 'અસાઈત સાહિત્ય સભા'એ હરીશ ત્રિવેદી રચિત બે-પાત્રી નાટક 'અમૃત કેશવ નાયક'નું પ્રકાશન કર્યું હતું. તદુપરાંત, તેમના સાત અંગ્રેજી નાટકો અમેરિકામાં ભજવાયાં છે.

છેલ્લાં વીસેક વર્ષથી હરીશભાઈ 'ઈન્ડિયા ફાઉન્ડેશન, ડેટન'નું સંચાલન કરે છે. પત્ની શેરન ને હરીશભાઈ ડેટન, ઓહાયોમાં વસે છે.

૨૦૦૭માં "નાટક બુદ્રેડી" ત્રિમાસિકના અંગ્રેજી અને હિન્દી ભાષામાં પ્રકાશિત વિશેષ અંકમાં અસંખ્ય મુદ્દણ, હકીકત અને સ્મૃતિદોષ તરફ જ્યારે મેં વિગતથી તંત્રીને જણાવ્યું ત્યારે તે ભૂલો તે સામયિકના બીજા અંકમાં સુધારવાને બદલે એપ્રિલ - જૂન ૨૦૦૮ના "નાટક બુદ્રેડી"ના અંકમાં મારા પત્રના જવાબમાં મેં રજૂ કરેલા મુદ્દાઓના જવાબનો slip-ups, lapses, acceptable વગેરે બહાના બતાવી મેં રજૂ કરેલા મૂળ મુદ્દાઓનો જવાબ આપવાનું there is no need to continue the so-called 'dialogue' now લખી ટાપ્યું.

આ વિશે થોડી વિગતો :-

World Theatre Day અને Introspecting 150 Years of Gujarati Theatre વિષય પર કેન્દ્રિત આ અંકનું સંપાદન દશેક નિષ્ણાત તંત્રીમંડળની સહાયથી હસમુખભાઈ બારાડી અને એસ. ડી. દેસાઈએ કર્યું હતું. આ અંકના પ્રકાશન માટે સંગીત નાટક અકાદમી તરફથી ખાસ અનુદાન મળ્યાની મુખપૃષ્ઠ પર જાહેરાત કરવામાં આવી હતી. બીજી એક હકીકત : "નાટક બુદ્રેડી" દરેક અંકના મુખપૃષ્ઠ પર 'Natak Budredi Quarterly : An on-going dialogue on theatre' સૂત્ર છપાય છે.

There is no need to continue the so-called 'dialogue' અને ઉપરનું on-going dialogueવાળું સૂત્ર વિરોધાભાસી નથી લાગતું?

હસમુખભાઈ અને એસ.ડી. દેસાઈ લિખિત લેખોમાંની અનેક ભૂલોના જવાબમાં they have been referred to writers concerned એમ જણાવવામાં આવ્યું. પણ આ 'writers concered' તો આ બે તંત્રી મહાશયો હતા, તેનું શું? વાયકોને મારા પ્રશ્નની જાણ ન હોવાથી તે આ બાબતમાં અંધારામાં રહ્યા.

નરેન્દ્ર શ્રીમાળી 'લિખિત' નાટક સંગીત વિશેનો લેખ નરેન્દ્ર શ્રીમાળીએ લખ્યો ન હતો. આ લેખ નરેન્દ્રભાઈના આ વિષય ઉપરના પુસ્તકમાંથી નરેન્દ્રભાઈની પરવાનગી સિવાય 'ઉતારવામાં' આવ્યો હતો. આ જ પ્રમાણે એક અતિ પ્રસિદ્ધ નાટ્યકાર, નવલકથાકાર, કલમનિષ્ઠ [columnist] લિખિત પૂર્વે છપાઈ ગયેલ નાટ્ય લેખન વિશેનો એક લેખ

મૂળ લેખકની જાણ અથવા સમ્મતિ સિવાય છાપ્યો છે. આ બાબતના જવાબમાં તંત્રી મહાશયો મૌન રહ્યા છે.

દિવંગત ગોવર્ધન પંચાલ કૃત ત્રણ દાયકાઓ અગાઉ છપાયેલી ભવાઈ વિશેની પુસ્તિકામાંથી પુનર્મુદ્રિત અને સંક્ષિપ્ત લેખ ઉપર જણાવેલા અંકમાં છપાયો છે તે યોગ્ય જ છે. પરંતુ બિન ગુજરાતી વાચકો માટે આ અંક ફક્ત અંગ્રેજી અને હિન્દી ભાષાઓમાં છપાયેલો હોવાથી આ લેખના લેખક ગોવર્ધન પંચાલ અને તેમની ભવાઈ વિશેની પુસ્તિકા વિશે થોડી નોંધ મુકાઈ હોત, તો તે વધુ વાચકો માટે ખૂબ મદદરૂપ થાત.

જગન્નાથ શંકરશેઠ ગુજરાતી વ્યાપારી હતા તેમ હસમુખભાઈ તેમના લેખમાં નોંધે છે. જગન્નાથ શંકરશેઠ મહારાષ્ટ્રના હતા. આ બાબત બીજા અંકમાં સુધારો છાપવાનું તંત્રી હસમુખભાઈને યોગ્ય ન લાગ્યું. કદાચ શંકરશેઠ વિશે આવું જ ભૂલ ભરેલું વિધાન હસમુખભાઈ બારાડીના ગુજરાતી રંગભૂમિના ઇતિહાસમાં તથા ગુજરાતી રંગભૂમિ વિશેના તેમના 'ઓક્સફર્ડ કમ્પેનિયન ટુ ઇન્ડિયન થિયેટર'માં છપાયેલા લેખમાં હોવાથી આ બાબત સુધારો કરવાનું હસમુખભાઈએ મોકૂફ રાખ્યું હશે, તેમ અનુમાન કેમ ન કરી શકાય ?

પત્રકારત્વની સર્વામાન્ય પ્રણાલિ અનુસાર એક અંકમાં એક જ લેખકના એકથી વધુ લેખ છપાતા નથી. પણ "નાટક બુટ્ટેરી"માં હસમુખભાઈ તથા એસ.ડી. દેસાઈના એકથી વધુ લેખ ન છપાયા હોત તો, તે વધુ ઉચિત ગણાત, તેવા મારા મંતવ્યના જવાબમાં તંત્રી મહાશયોએ it is acceptable એમ જવાબ છાપ્યો છે.

નાટક લખવાની પ્રક્રિયા વિશેના લેખમાં હસમુખ બારાડી પોતાને પશ્ચિમી સંગીત વાદ્યવૃન્દ સંચાલક - orchestra conductor તરીકે સરખાવે છે. આ સંદર્ભમાં લખતાં મેં જણાવ્યું હતું કે નાટ્ય લેખક તો સંગીત સર્જક - composerની જેમ પાત્રોનું નિર્માણ કરે છે અને પાત્રોનું orchestration તો નાટકના દિગ્દર્શક કરે છે. આ જ કારણથી એક જ નાટક જુદા જુદા દિગ્દર્શક જુદી જુદી રીતે રજૂ કરતા જોવામાં આવે છે. પણ આ વાત હસમુખભાઈ માનવા તૈયાર નથી. પણ તે તંત્રી હોવાથી વાચકો માટે તે માન્યા સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય નથી.

હસમુખભાઈ રચિત અને નેશનલ બૂક સેન્ટર પ્રકાશિત 'ગુજરાતી રંગભૂમિનો ઇતિહાસ' અને તેના અંગ્રેજી અનુવાદ History of Gujarati Theatre તો અસંખ્ય ભૂલોથી ભરપૂર છે.

થોડાં ઉદાહરણ : હસમુખભાઈના ઇતિહાસ પ્રમાણે સન્નિવેશ રચનાર છેલપરેશ એક જ વ્યક્તિ છે. હકીકતમાં છેલ અને પરેશ બે મિત્રો અને જુદી જુદી વ્યક્તિ છે. જગન્નાથ શંકરશેઠ વિશે તો આપણે આગળ વાંચી ગયા એટલે વધુ લખવાનું રહેતું નથી.

પશ્ચિમી નાટ્યકારો ફ્રેડ્રીક દુરેમા અને ફ્રાન્સ કાફ્કા કયા દેશના વતની તે હસમુખભાઈની જાણમાં નથી, પણ તેમણે હિમ્મતભેર તે વિશે ભૂલ ભરેલી નોંધ લખી છે.

જેસલ-તોરલ નાટકનું દિગ્દર્શન કોણે કર્યું? દિવંગત પ્રવીણ જોશી દિગ્દર્શિત સૌ પ્રથમ નાટક કયું? જેસલ-તોરલનો સન્નિવેશ કોણે રચ્યો? દિવંગત જયશંકર 'સુદરી' સિવાય બીજા કયા ગુજરાતી અભિનેતા તેમની સ્ત્રી ભૂમિકા માટે પ્રસિદ્ધિ પામ્યા? બાપુલાલ નાયક, મૂળયન્દ મામા, મૂળજભાઈ ખુશાલ સિવાય બીજા કયા જાણીતા દિગ્દર્શકો હતા?

કેકશરૂ કાબરાજીને હસમુખભાઈ કે. ખુશરૂ તરીકે ઓળખાવે છે.

જૂની રંગભૂમિની ખ્યાતનામ સ્ત્રી અભિનેત્રીઓ ગુજરાતી રંગભૂમિના આ ઇતિહાસમાં ગેરહાજર છે. આ જ પ્રમાણે નવી રંગભૂમિની અભિનેત્રીઓને આ ઇતિહાસમાં સ્થાન મળ્યું નથી, તે ચિંતા અને ખેદભરી હકીકત છે.

સંસ્કૃત નાટ્યલેખનની પ્રણાલિ અને એરિસ્ટોટલના Poetics વિશે ઇતિહાસકાર અજાણ છે અને વારંવાર પુસ્તકિયા European conventions seemed to affect the live actor - audience relationship અને behind the proscenium arch જ્યાં ત્યાં ભભરાવે છે, પણ proscenium archની audience-actor

relationship - અભિનેતા - પ્રેક્ષક વચ્ચેના સંબંધ પર કેવી રીતે અસર થઈ, તે આપણા ઇતિહાસકાર જણાવતા નથી.

આલ્ફ્રેડ નાટક મંડળી, આલ્ફ્રેડ નાટક કંપની, ન્યૂ આલ્ફ્રેડ નાટક કંપની એક જ સંસ્થા હતી કે જુદી જુદી સંસ્થાઓ હતી, તે હસમુખભાઈ સ્પષ્ટ કરતા નથી.

દિવંગત અદી મર્ઝબાને કહેલી એક અતિ પ્રસિદ્ધ રમૂજી વાત - joke - હસમુખ બારાડી હકીકત તરીકે નિરૂપે છે.

લાઈટ અને બીજી ટેકનિકલ યોજનાનું સંચાલન ગીનરૂમમાંથી થાય છે, તેમ હસમુખભાઈ માને છે. Stylization અને realism શબ્દોનો અર્થ સમજ્યા સિવાય અથવા સમજતા હોય તો પણ તેમના લખાણના સંદર્ભમાં તે શબ્દોનો અનુચિત ઉપયોગ ઇતિહાસકારે કર્યો છે, તે અરુચિકર વિગત અહીં જણાવવી પડે છે.

આ ઇતિહાસ ઉપરથી અમદાવાદ સિવાય ગુજરાતની અને ખાસ કરીને મુંબઈની ગુજરાતી રંગભૂમિ પ્રવૃત્તિથી ઇતિહાસકાર તદ્દન અજાન છે.

આઈ.એન.ટી. - ઇન્ડિયન નેશનલ થિયેટરના અધિપતિ સમા અને મુખ્ય સંચાલક દામુ ઝવેરીને થિયેટર મેનેજર તરીકે ઓળખાવ્યા છે, તે શોકજનક ન હોત તો હાસ્યાસ્પદ કહેવાત !

આવી આવી અનેક વિગતોથી ભરપૂર ત્રણ ભાગમાં લખાયેલા બે લાંબા લેખની નકલ મેં હસમુખ બારાડી તથા તેમના આમંત્રિત તંત્રી [Guest Editor] એસ.ડી. દેસાઈ તથા લગભગ ત્રીસેક સાહિત્યકારો, નાટ્યકારો, પત્રકારો, સામયિકોના તંત્રીઓ, નાટ્ય સંસ્થાઓના સંચાલકો, પ્રાધ્યાપકો, સાહિત્ય સંસ્થાઓના અધિકારીઓ, ગુજરાતી સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિઓના રખેવાળ ગણાય તેવા અનેક મહાનુભાવીને મોકલાવી છે.

હસમુખભાઈએ ખરેખર આભાર, તેમના શબ્દોમાં Thanks. Really, to be incorporated in the next edition અને Noted - જણાવી આશ્વાસન આપ્યું છે.

દુનિયાભરના પુસ્તકાલયો, શાળા - કૉલેજોમાં તથા જાહેર પુસ્તકાલયોમાં 'નેશનલ બૂક ટ્રસ્ટ' પ્રકાશિત અને હસમુખભાઈ રચિત 'ગુજરાતી રંગભૂમિનો ઇતિહાસ' તથા History of Gujarati Theatre અને 'ઓક્સફર્ડ કમ્પેનિયન ટુ ઇન્ડિયન થિયેટર', જેમાં હસમુખભાઈએ ગુજરાતી રંગભૂમિ વિષય પર લાંબો નિબંધ અને ગુજરાતી રંગભૂમિની જાણીતી વ્યક્તિઓનાં શબ્દચિત્રો આલેખ્યાં છે. તેના વાચકોને આ અસંખ્ય અને અક્ષમ્ય ભૂલોની કોણ જાણ કરશે ?

સમગ્ર ઇતિહાસમાં પાદટીપ અને સંદર્ભનોંધનો તદ્દન અભાવ છે. તેથી ભૂલ ભરેલી કે લેખકે ઉપજાવી કાઢેલી વિગતો લેખકે ક્યાંથી મેળવી તે જણાવું મુશ્કેલ છે.

આ સમસ્યાના જવાબમાં લેખકે જણાવ્યું છે કે we would like to point out that leading journals do not necessary carry them (citation, references and foot notes) and they are not less dependable.

ગુજરાતી રંગભૂમિ પર આત્મનિરીક્ષણ [introspection] કરતા આપણા આ લેખક / તંત્રી / પ્રાધ્યાપક, થિયેટર મીડિયા સેન્ટરના સ્થાપક / સંચાલક થોડું પોતાનું આત્મનિરીક્ષણ કરવાની જરૂર હોય, એમ અમને લાગે છે.

આપણાં પત્રકારો, તંત્રી મહાશયો, વિવેચકો, 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ' કે ગુજરાત રાજ્ય 'ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી' આ બાબતમાં કેમ ઉદાસી સેવે છે? ... વાચકો, વિદ્યાર્થીઓ, પ્રાધ્યાપકો અને આગામી પેઢીના નાટ્યરસિકોની તરફેણમાં કોણ 'બોલશે' ?

આ વિષય પર વિગતથી લખેલા અંગ્રેજી લેખોની નકલ જેમને મેળવવી હોય, તેવા દરેક જિજ્ઞાસુએ indiafound@earthlink.net પર ઇ.મેલ મોકલવા વિનંતી છે.

e.mail : indiafound@earthlink.net

— ગુફ્તગુફ

સંયુક્ત પરિવાર કે વિમુક્ત પરિવાર ... ????

○ યતિન મહેતા

આજના સમયમાં જ નહીં પરંતુ સદીઓથી આ પ્રશ્ન દરેક કુટુંબીજનનાં મનમાં સમયે સમયે ઉપસ્થિત થયો છે અને થતો રહેશે. એની યોગ્યતા કે અયોગ્યતાની માત્રામાં, બદલાતા સમય અને સંજોગો અનુસાર પરિવર્તનની સંભાવવાને નકારી ન શકાય, પણ આ પ્રશ્નની જરૂરિયાત અને એના વ્યાજબી નિરાકરણ માટેની ચર્ચા તો થયા જ કરશે.

આજના સંજોગોને ખ્યાલમાં લઈ મારા નમ્ર વિચારો તમારી સમક્ષ મૂકવા પ્રેરાયો છું.

જ્યારે સ્ત્રી અને પુરુષ લગ્નનાં પવિત્ર બંધનમાં બંધાઈને સહજીવન સાથે વીતાવવાનો નિર્ણય લે છે, ત્યારે હૃદયના કોઈક એક ખૂણે પોતાના સ્વતંત્ર પરિવારની ભાવના ધરબાયેલી હોય જ છે. આ વિચાર અયોગ્ય પણ નથી અને તદ્દન યોગ્ય પણ નથી. જ્યારે યુગલ સામૂહિક કુટુંબમાં પદાર્પણ કરે છે, ત્યારે તેઓ માત્ર પોતાનાં બે જણનાં જ નહીં, પરંતુ સમસ્ત પરિવારના સંબંધમાં બંધાતું હોય છે, તે તેમણે ખાસ ખ્યાલમાં રાખવાની જરૂર છે. અન્ય કૌટુંબિક સંબંધોની અવગણના કરવી એ ભયંકર ભૂલ છે. તેમની સંગાથે કુટુંબના દરેક સભ્યે પણ ખુદના સ્વાર્થાપણને સંપૂર્ણપણે તિલાંજલિ આપવાની જરૂર રહે છે.

આજે વાત વાતમાં દરેકના મોઢાંમાં એક શબ્દ ખૂબ જ મહત્વનું સ્થાન મેળવી લીધું છે અને તે છે : **Generation Gap ...** આનો ખરો અર્થ છે, બે કે બેથી ત્રણ પેઢી વચ્ચે ઊભી થતી જગ્યા ... વિચારોનું અંતર ... આજે કમનસીબે એવો ભય ઊભો થતો દષ્ટિપાત થાય છે કે આ 'જગ્યા'નું વિસ્તરણ ધીરે ધીરે ઘણું વધતું જાય છે. લાગે છે કે આ 'જગ્યા' ક્યાંક મોટો ખાડો કે ખાઈમાં તો પરિવર્તિત થવા ગતિમાન નથી થઈ રહી ને ? ઘર ક્યાંક અખાડામાં તો ફેરવાઈ નથી જતું ને ? આ હકીકત આટલી બધી ગંભીર ન બની જાય, તે માટે કુટુંબના દરેક સભ્યે યોગદાન આપવું રહ્યું.

નવ-પરિણીત યુગલને જ્યારે વિમુક્ત કુટુંબમાં રહેવાની ઈચ્છા થાય ત્યારે કોઈ પણ તાત્કાલિક નિર્ણય ન લેતાં એના પર જરૂર કરતાં પણ વધુ સમય માટે વિચારવું અતિ ઉપયોગી થઈ પડશે. વડીલોને પણ એક ખાસ સૂચન :- સાંભળવા પ્રમાણે આજે વડીલો જ એવો વિચાર ધરાવતાં થઈ ગયાં છે કે દીકરા - દીકરીને પરણાવીને અલગ કરી દેવાં જ હિતાવહ છે ! આ અતિ દુઃખદ વિચાર છે. બાળકો પાસે સેવા કરાવવી કે બાળકોની સેવા કરવી એ તો સુખદ બિના હોવી જોઈએ. લાગણીના સંબંધોનો આમ જાતે રહીને જ વિચ્છેદ કરવો એને નરી મૂર્ખાઈ નહીં તો શું નામ આપવું ? પશ્ચિમી સંસ્કૃતિનો આટલો બધો પ્રભાવ ?! આપણી અતિ સમૃદ્ધ સંસ્કૃતિનું આટલું બધું અધઃપતન ??? ... અફસોસ ! અતિ અફસોસ !!

બે પેઢી વચ્ચે મિત્રતા પણ મર્યાદામાં રહીને જ વિકસવી જોઈએ. મિત્ર સાથે થઈ શકતું વર્તન વાતો કે વિચારો દરેક પ્રસંગે અને દરેક સમયે બાળકો સાથે પણ ચલાવી શકાય, એ માન્યતા ભૂલ ભરેલી છે.

કોઈએ સાવ સાચું જ કહ્યું છે કે, 'જે કુટુંબ સાથે બેસીને પ્રાર્થના કરે છે ત્યાં દુઃખો પણ જોજનો દૂર રહે છે.' આ પ્રશ્ન આજે આપણી સમક્ષ ઊભો થયો છે અને તેમાં વધારો ન થાય તે જોવાની જવાબદારી સમસ્ત પરિવારની છે, સમાજની છે. આ પ્રશ્ન પર જો ગંભીરતાથી વિચાર કરવામાં નહીં આવે તો બધાં નિયમોનું નિકંદન નીકળી જશે, મનુષ્ય જીવન નધણિયાતાં પશુ જેવું થઈ જશે, એ ભય અસ્થાને તો નથી જ. સંજોગો અને સમયને માન આપી જો યોગ્ય નિર્ણય લેવાય તો ઠીક, પણ જાણી જોઈને મુક્ત કુટુંબને પોત્સાહન આપવાની શી જરૂર ? અલગ રહેવાથી જ પરિવારમાં સંપ ટકી શકે એ વાત જ વાહિયાત લાગે છે. આ સ્વતંત્રતાને હું તો સ્વચ્છંદતા જ નામ આપીશ. વિમુક્ત પરિવારની માંગ કરવા કે ઈચ્છવાળા લોકોએ કોઈ ઠોસ સબૂત આપવાની જરૂર છે, કારણ આજના સંયુક્ત કુટુંબમાં પણ સ્વતંત્રતાને ભરપૂર સ્થાન મળતું જ હોય છે.

અંતમાં, વિમુક્ત કુટુંબની તરફેણમાં જો વધુ મત જાય તો વડીલોએ એક વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની છે. યુગલને પોતાનું

સહજીવન એકઠેએકથી શરૂ કરવાની તક આપવી જોઈએ. માત્ર તક જ નહીં પણ ફરજ પાડવી જોઈએ. એમને એવું જ્ઞાન આપવું જોઈએ અને કહેવું જોઈએ કે, 'પ્રથમ તમે કર્મની કોદાળીથી જીવતરનું ખેતર ખેડો, પછી એમાં સુકર્મોનાં બીજ વાલો. પછી એમાં તમારાં લોહી-પસીનાનું જળ રેડો. પછી એમાંથી નસીબમાં જેવો અને જેટલો પાક નીકળે તે લણો. પછી એ ધાનને રાંધો અને છેલ્લે એ ધાન ખાઈને એને પચાવો. ... અને તંદુરસ્ત અને મનદુરસ્ત રહો. ... થાળી પીરસીને તો બિલકુલ જ ન આપવી જોઈએ. ...

[516/517, Parekh Market, 39, J.S.S. Road, Opera House, MUMBAI - 400 004, India]

(૨)

ખમીર

○ કલ્પના ભરત પાઠક

થોડા દિવસો પહેલાંનું લંડનનું નિઃશુલ્ક દૈનિક "મેટ્રો" હાથમાં આવ્યું. બીજા પાને છપાયેલી ઘટનાથી હૃદય હાલી ઊઠ્યું ! અસ્તિત્વને આંચકી લેવા આવેલો કાળ સામે આવી ઊભો રહે, એ કટોકટીની પળમાં જીવ કેટલા આવેગમાં આવી જાય છે, એ કહી શકાતું નથી.

થાઈલૅન્ડના પ્રાણીસંગ્રહાલયમાં એક ઇંછૂદરને 'ખોરાક' તરીકે સાપ આગળ છોડવામાં આવે છે. એક તરફ સાપ ભક્ષ્ય સામે મોં ફાડી જમીનથી લગભગ એક ફૂટ જેટલી ઊંચાઈ પર એકી ટશે જોઈ રહે છે. બરાબર એની સામે ચાંપતી નજરે ઉંદર સાપને / પોતાના કાળને એકી ટશે જોઈ રહે છે. જે ત્રણથી સાપ ઉંદરને ગળી જવા માટે તરાપ મારે છે, એનાથી વધુ ચપળતાથી સાપના મોંને એના જડબાની પૂરેપૂરી તાકાત વાપરી ઉંદર કચડી નાંખે છે !!

આ હૃદયને હચમચાવનારી ઘટના ફોટા સહિત જોઈ આશ્ચર્ય ચક્રિત થઈ જવાયું. સ્વરક્ષણ માટે મોતને આપેલો પડકાર છે. થોડા દિવસો પૂર્વે જ વાંચેલી સદ્ગત કવિમનીષી ઝવેરચંદ મેઘાણીની કવિતા 'ચારણ-કન્યા' જે સત્યઘટનાને આધારે રચાયેલી છે, એ આંખ સામે તાદશ થઈ.

૧૯૨૮ની સાલ હતી. બાળકિશોર અને નારીભાવને ઝીલતાં પોતે 'પ્રિયતર' ગણેલાં ગીતો 'કિલ્લોલ' અને 'વેણીનાં ફૂલ'માં સંકલન પામ્યા હતાં. એ જ વર્ષમાં સત્યઘટનાના સ્થળ પર જ રચાયેલું શિશુકાવ્ય 'વેણીનાં ફૂલ'માં ગૂંથાયેલું છે. આ ઘટના રોમરોમમાં રોમાંચ પેદા કરનારી કૃતિમાં આકાર પામી છે.

આ ઘટના તુલસીશ્યામની નજીક ચારણોનો નેસ છે, ત્યાં આગળ બની. હીરબાઈ નામની ચૌદ વર્ષની ચારણકન્યાએ પોતાની વાછરડીને મારનાર વિકરાળ વનરાજ સિંહને એની 'વાહલી વાછરડી'નું માંસ ચાખવા નહીં દેવાના સોગંદ ખાઈ, જીવને જોખમમાં મૂકી લાકડી વીંઝી બહાદુરીપૂર્વક હાંકી કાઢ્યો હતો ! આ વીરાંગના લાડલીએ વાછરડીને મૃત્યુને વરેલી હોવા છતાં પોતાના જીવને જોખમમાં મૂકી સિંહને ભગાડવાનું સાહસ ખેડ્યું, એ એક અદ્ભુત ઘટના છે.

આ દૃશ્ય નજરે જોનારા - નેસમાં સંભળાઈ રહેલો હાહાકાર શાનો છે, એ જાણવાની ઈતેજરીથી ઘટનાના સ્થળે દોડી જનારા ગામલોકોમાંના એક કવિ, દુલા 'કાગ'ના શબ્દો વાંચવા જેવા છે :

'તુલસીશ્યામથી બે ગાઉ અમે ખજૂરીને નેસડે હતા, ત્યાં રીડ થઈ. સાવજ ડણક્યો. હાકોટા થવા માંડ્યા. રોળકોળ વેળા થઈ હતી. ખાંડુ-ઘણા ઝૂંપડે આવતા હતા. એમાંથી હીરબાઈ કરી એક ચારણબાઈની વોડકીને સાવજે પાદરમાં જ પાડી. અમે બધાં દોડ્યા. વીસેક જણ હતા. ત્યાં ધાર માથે ચઢ્યાં. ત્યાં તો હીરબાઈ ક્યારનીયે ત્યાં પહોંચી ગઈ હતી. સાવજ બે પગે સામે થઈ હોંકારો કરતો હતો. બાઈ સાવજની ફીણથી નાહી રહી, પણ ગાયને ચારણબાઈએ ખાવા ન જ દીધી. એ વખતે 'ચારણ-કન્યા' ગીત મેઘાણીભાઈ કાગળ-કલમ સિવાય રચીને ગાવા લાગ્યા. એમનું શરીર જાગી ઊઠ્યું. આંખો લાલ ધ્રમેલ ત્રાંબા જેવી થઈ ગઈ. એ પણ સાવજ તરફ દોડવા લાગ્યા. અમે એમને માંડ માંડ પકડી રાખેલા.'

આમ સાવજ તરફ દોડવા આતુર કાગળ-કલમ વિના 'લખાયેલો' ચિતાર કવિના આત્માનો - મનના પૂરા જુસ્સા સહિતનો અવાજ આપણા મનને એ નેસ પર ખડું કરી દે છે. આ કાવ્ય ક્યારેક માણવા જેવું છે.

[44 Wallington Road, Seven Kings, ILFORD, Essex IG3 8QQ, U.K.]

જાન્યુઆરી 2009

બાઈબલનો પહેલો ગુજરાતી અનુવાદ

○ દીપક મહેતા

દુનિયાના જે કોઈ ખૂણામાં જાય, ત્યાં ખ્રિસ્તી મિશનરીઓ પહેલું કામ ત્યાંની સ્થાનિક ભાષામાં બાઈબલનો અનુવાદ કરવાનું કરે. આથી આ જ સુધીમાં દુનિયાની ૪૩૮ ભાષામાં સંપૂર્ણ બાઈબલનો અનુવાદ મળે છે. આ ઉપરાંત બાઈબલના નવો કરાર અને જૂનો કરારમાંથી કોઈ એક કરારનો અનુવાદ બીજી ૧૬૬૮ ભાષામાં થયો છે, તો બીજી ૮૪૮ ભાષા એવી છે જેમાં બાઈબલના કોઈને કોઈ ખંડનો અનુવાદ થયો છે. દુનિયામાં બીજા કોઈ પુસ્તકનો અનુવાદ આટલી બધી ભાષામાં થયો નથી. આપણી ગુજરાતી ભાષામાં પણ ૧૮મી સદીના આરંભે જ સમગ્ર બાઈબલનો અનુવાદ પ્રગટ થઈ ચૂક્યો હતો. એ અનુવાદ કરીને છાપ્યો હતો લંડન મિશનરી સોસાયટીના બે પાદરીઓએ. ૧૮૧૫ના સપ્ટેમ્બરની ૧૬મી તારીખે રેવરન્ડ જેમ્સ સ્કીનરે પહેલીવાર સુરતની ધરતી પર પગ મૂક્યો. તેમના સહાય્યાથી રેવરન્ડ વિલિયમ ફાઈવી પણ થોડા દિવસ પછી સુરત પહોંચ્યા. બંનેએ પહેલું કામ કર્યું ગુજરાતી ભાષા શીખવાનું. બીજું કામ કર્યું ગુજરાતીમાં પુસ્તકો તૈયાર કરવાનું ૧૮૧૮ સુધીમાં તેમણે ગુજરાતી કોશ અને વ્યાકરણ તૈયાર કરી લીધાં અને પછી જે મોટું કામ હાથમાં લીધું તે બાઈબલનો ગુજરાતી અનુવાદ કરવાનું. પહેલાં તો આ સુરત મિશનનાં પુસ્તકો છાપવા માટે મુંબઈ મોકલવામાં આવતાં પણ બાઈબલ છાપવા માટે સુરતમાં જ પ્રેસ હોય તો સગવડ રહે. આથી પ્રેસનું કામ શીખવા સ્કીનર મુંબઈ ગયો અને પછી ૧૮૨૦માં બંનેએ સાથે મળીને સુરતમાં છાપખાનું શરૂ કર્યું. શિલાછાપ નહીં, મુવેબલ ટાઈપ વાપરતું બીબાંછાપ. આજના ગુજરાત રાજ્યના વિસ્તારમાં શરૂ થયેલું આ પહેલવહેલું છાપખાનું. બાઈબલના નવા કરારનો ગુજરાતી અનુવાદ આ છાપખાનામાં છપાઈને ૧૮૨૧ના જુલાઈમાં બહાર પડ્યો. પણ કમનસીબે એ પછી ત્રણ મહિને ૧૮૨૧ના ઓક્ટોબરની ૩૦મી તારીખે સ્કીનરનું અચાનક અવસાન થયું. પણ સુરત મિશનનું કામ અટકે નહીં એ માટે વિલિયમ ફાઈવીનો ભાઈ એલેક્ઝાન્ડર સ્કોટલેન્ડથી સુરત આવ્યો. બંનેએ મળીને જૂના કરારનો અનુવાદ પૂરો કર્યો અને ૧૮૨૪માં સુરતમાં છાપીને પ્રગટ કર્યો. ત્યારબાદ ૧૮૨૮માં બંને કરારના અનુવાદની સુધારેલી આવૃત્તિ ચાર ભાગમાં આ બે પાદરીઓએ સુરતમાંથી જ છાપીને પ્રગટ કર્યો.

(સદ્ભાવ : 'વર્ડનેટ', "મુંબઈ સમાચાર", ૨૫.૧૨.૨૦૦૮)

પંખીને વળી દેશ શા ?

○ રશિયાનાં પંખીઓ ગુજરાતમાં આવે છે. રજનીકાંત મહેતા નસીબદાર છે. એમણે તો હરિયાળી જ જોઈ છે ! દરેકના સંજોગો જુદા હોય છે. એમણે ઉઠાવેલા બધા પ્રશ્નોના જવાબ આપી શકાય તેમ છે. પશ્ચિમની રહેણીકરણી જુદી છે. સરકાર ઉપર અવલંબન વધું એટલે બ્રિટિશ સમાજમાં વ્યક્તિલક્ષી એકલતા વધી. ૩૦-૪૦ વરસથી એક જ માળામાં રહેતા મુંબઈગરા એક બીજાની પરવાહન કરતા હોય એ મેં નજરે જોયું છે. ૧૯૪૬માં પૂર્વ આફ્રિકાથી આવીને અમારા પડોસી થયેલા શેઠજી ૧૯૮૬ સુધી એક અક્ષર બોલ્યા ન હતા ! ૩૦ - ૩૦ વરસથી એક જ પ્લેટફોર્મ ઉપરથી ટ્રેન્ પકડનારા અબોલે જ જીવતા હોય છે ! ૨૫ વરસ સુધી મોજમજ કરાવે એવી માસી બધાને મળજો !

રજનીકાંત મહેતા જે સમાજમાં જન્મ્યા છે તેમાં ૨,૬૫૦ વરસથી પૈસાની છનાછની છે ! હું નથી માનતો કે પારસીઓને હિન્દુસ્તાન સામે ખાસ ફરિયાદ હોય ! બીજા દેશના પાસપોર્ટવાળા અબજોપતિ હોય તો પણ આ દેશમાં એક ટકાનો કર ભરતા નથી. એ હકીકત છે. વાજબી ટીકાને નિંદા ન કહેવાય. મિત્રો મરી પરવાયા. જે જીવે છે એમણે મુખ ફેરવ્યાં. દિયરને જોઈને મુખ મલકાવતી ભાભીઓ ન રહી. પરદેશી ઘેટો હાથમાં આવે એની વાટ જોઈને બેસનારા પણ છે ! વતનનો પારોઘલો (ઘાવણ ન મળવાથી આવતી નબળાઈ !) હવે શા ખપનો ? જે ધરતીએ મારી મનોકામના સિદ્ધ કરી છે તેનું જ શરણ ઈષ્ટ લાગે છે.

મનુષ્ય તો ધરતીનું બાળ છે. એ વેદવચન છે. સંકુચિત રાષ્ટ્રવાદના આ યુગમાં વિવેકાનંદનું આ વચન કદાચ વધારે પડતું લાગશે : 'એવટે દેશભક્તિ એ પણ સ્વાર્થ છે.' અંગ્રેજીમાં કહેવાય છે કે, પૈસાદારોની જુદી જ નાત બને છે. પાસપોર્ટ અંતરના ઊંડાણને નહીં પહોંચે. બે હજાર વરસ પછી યહૂદીઓ વતનને પંથે વળ્યા છે, અને પારસીઓને સિકંદરે બેવતન બનાવ્યા છે. છતાં જ્યાં વસ્યા એ જ દ્વારિકા એમ માનવું જોઈએ. કાઠિયાવાડી ડોશીઓ કહેતી : 'ડાહ્યો દીકરો પરદેશ કામે' (કમાય). આ વફાદારીનો યુગ નથી. એટલે "Asian Voice" નામના સાપ્તાહિકમાં બ્રિટિશ પ્રજાને ન સંભળાય એવાં મેણાં મારવામાં આવે છે ! મારા એક ભાઈ સામ્યવાદી હતા ! બીજા ગાંધીવાદી હતા અને હું મૂડીવાદી છું ! નરવો મતભેદ ઉપકારક બને છે. ધરતી એક અને અખંડ છે. શબ્દ, રૂપ, ગંધ અને સ્પર્શ એ તેના ચાર ગુણો છે. રજનીકાંત મહેતાના મિત્ર બનવું એ ગૌરવનો વિષય છે. એક મદ્રાસીએ મને વર્ષો પહેલાં કહ્યું હતું : 'Profound knowledge and abject ignorance can be found in India.' એવટે ગોવર્ધનરામના શબ્દોમાં - 'સ્વજન વિજ્ઞા દૂર વસું ઉર ભરાઈ આવે.'

- ૨. કા. ભટ્ટ

[87 Hale Lane, Mill Hill LONDON NW7 2RU, U.K.]

વિચારોથી સમૃદ્ધ; માહિતીથી છલોછલ

○ આ આખો નવેમ્બર અંક માહિતીથી છલોછલ; વિચારોથી સમૃદ્ધ. ભાવિ સંશોધનકામ માટે અગત્યનો અંક - તેમ જ નવરાશે ફરી ફરી વાંચવા જેવો અંક.

બ્રિટિશ અનુભવોને કેન્દ્રમાં રાખતા ઓળખ, બહુસાંસ્કૃતિવાદી સમાજ વિશે નવનીત ધોળકિયાના વિચારો વાંચ્યા; એ મૂળ ભાષામાં વાંચવા જોવા મળે તો આનંદ થાય. બરાક ઓબામા અંગેની આટઆટલી વિશ્લેષક વિગતમાહિતી મેં અન્યત્ર વાંચી નથી.

વાચકોને માટે તમે કેટકેટલો બૌદ્ધિક કર્મયોગ કરો છો. તમારાં શક્તિસામર્થ્યને પરિણામે વાચનનો તેમ જ વિચાર માટે જલસો પડે છે. આભાર અને અભિનંદન.

ડિસેમ્બર અંકમાં બ્રિટિશ ગુજરાતીઓના વૈવિધ્ય-સભર ડાયસ્પોરિક સાહિત્યની સરવાણી વહે છે. "ઓપિનિયન"નો આ અંક રસ-સભર અને રોચક બન્યો છે. આમ, "ઓપિનિયન" મૂળગત દસ્તાવેજી ઈતિહાસ પેદા કર્યો છે. ડાયસ્પોરાના મારા જેવા વિદ્યાર્થીઓ માટે હકીકતે, "ઓપિનિયન" ખુદ, અગત્યની સંશોધન સામગ્રી નીવડ્યું છે.

- પ્રવીણ ન. શેઠ

e.mail : pravinsheth@hotmail.com

જાન્યુઆરી ૨૦૦૯

એ તાનશ્રી -

સદાકાળ ગુજરાત ?

○ આદિલના અવસાનથી દેશપરદેશમાં વસતાં તેમનાં સ્વજનો, સ્નેહીઓ અને અસંખ્ય ચાહકો, પ્રશંસકોને ઊંડો આઘાત થયો હશે. આ પ્રતિભાશાળી શાયરે ગઝલ ગુર્જરી અને ભદ્ર ગુજરાતી વચ્ચે મનમેળ કરાવીને દેશવિદેશમાં ગુજરાતીને ગુજતી રાખી, એ કંઈ નાનીસૂની સિદ્ધિ નથી.

કવિ ખબરદારની બહુ ગવાયેલી 'સદાકાળ ગુજરાત' પંક્તિ તો ધરતીના આ છેડાથી સામા છેડા સુધી ઘણાં સ્થળોએ રટાતી હશે. પણ પોતે જ્યાં ગયા ત્યાં ગુજરાતી સંસ્કાર-ફેરમ બહુ થોડા ગુજરાતીઓએ પ્રસરાવી હશે. આદિલ મન્સૂરી એ થોડાકામાંના એક, નોખા તરી આવે એવા એક હતા. અમેરિકા આવ્યા પછી ત્યાં પણ તેમની કોરેમોરે 'સદાકાળ ગુજરાત' નહીં તો ગુજરાતી સંસ્કાર-સુવાસ પ્રસરી રહી. આ એક એવો ઈન્સાન હતો જે જ્યારે પણ ગયો ત્યાં, જેને મળ્યો એના ઉપર પોતાની પ્રતિભાની ઘેરી છાપ મૂકી ગયો.

ગુજરાતી સાહિત્યના અત્યારના યુગના ઈતિહાસમાં આદિલનું સ્થાન યુગપ્રવર્તક જેવું હોવાનો આપણે હમણાં દાવો નહીં કરીએ. પણ આ યુગના અગ્રણી સાહિત્યકારોમાં તેમનું નામ નહીં હોય, તો એ ઈતિહાસ અધૂરો અને ખામીભર્યો હશે.

- હયદરઅલી જીવાણી

[9761, Ryan Crescent, RICHMOND, BCV7A 2H2, Canada]

ઓપિનિયન / Opinion

20

○ “જન્મભૂમિ પ્રવાસી”માં ‘લંડન કોલિંગ’માંનો લેખ વાંચી લીધો. સાચું કહું: જલસો પડ્યો. સરસ લખાણું છે. તમારી શૈલી દેશી અને અદા સાહિત્યકારની છે !! સરસ વાત કરી છે. સાર્થ જોડણીકોશનું કામ જોરદાર ચાલી રહ્યું છે. હકીમ મન્જૂરના શેરમાં એક સુધારો: શબ્દ ‘મિઠાસ’ છે, ‘મિ’ ઢૂસ્વ.

- સુદર્શન આયંગર

e.mail : vc@gujaratvidyapeeth.org

સ્વતંત્ર સર્જન પ્રતિ વધુ સમય આપો

○ તાજેતરના “નિરીક્ષક”માં અને પછી “ઓપિનિયન”માં વિપુલભાઈએ એક જબ્બર કામ કર્યું છે. ‘આપણી આ ઘડી છે ...’ વિજય પછી શિકાગોમાં આપેલું બરાક ઓબામાનું વ્યાખ્યાન મારી સાથે વિશ્વભરના કરોડો લોકોએ, સજળ નયને ધ્યાનથી સાંભળ્યું હશે. તે વ્યાખ્યાન પછી તો અંગ્રેજીમાંયે છપાયેલું મળ્યું. ત્યારે જ મનમાં થયેલું કે આ ગુજરાતીમાં હોય તો કેવું સારું ! વિપુલભાઈ એ તક ચૂકે કે ... ? તેમણે તે કામ કર્યું અને તે જ “નિરીક્ષક”ને પહેલે પાને છે ... !

મારે કહેવાનું એટલું જ કે આ અનુવાદના કામને વિપુલભાઈએ પોતાની સવાઈ સર્જકશક્તિથી દીપાવ્યું છે. ... !! વિપુલભાઈની જિંદગીભરની ભાષાભક્તિનું સઘળું તપ તેની પાછળ મરમીને ચોખ્ખું દેખાય ... ! વિપુલભાઈ હવે થોડા પત્રકાર ઓછા; અને સ્વતંત્ર સર્જન પ્રતિ વધુ સમય આપે, એવું સૂચન કરવા માટે નાનો ઠરું તેથી, તેમ તો કેમ કહું ? ધન્યવાદ.

- ઉત્તમ ગજજર

e.mail : uttamgajjar@hotmail.com

○ મારા ભાષણનો ‘વિવિધ સાંસ્કૃતિક સમાજમાં વ્યક્તિતા અને આધ્યાત્મિકતા’ નામે અનુવાદ તમે સરસ કર્યો છે. મારી ભાંગીતૂટી કાઠિયાવાડી જબાનમાં હું મારી વાત આ રીતે કહેતા જાવ્યો જ ન હોત. વિશાળ ગુજરાતી ડાયસ્પોરા માટે તમે જે કંઈ કરી રહ્યા છો તે અંગે તમને ખૂબ શુભ કામનાઓ હજો.

- નવનીત ધોળકિયા

e.mail : dholkian@parliament.uk

○ બાપુજીની ચોપડી અંગે ‘જય મંગલ’નું વિવરણ તમે ઓક્ટોબર અંકમાં પ્રગટ કર્યું તેથી રાજીવો જ થાય. તેને સારુ વલ્લભભાઈ નાંઢાએ પણ સહાય કરી છે, તેમ વાંચ્યું. બહુ રાજી થઈ. લીલીબહેન અને નટુભાઈને તે વાંચવા આપ્યું ય ખરું.

- જશવંતી પુ. ભોજણી

[15 Millfold Gardens, LITTLEBOROUGH, Lancashire, OL15 8SA, U.K.]

સજજન, સંસ્કારી, વિદ્યાકીય રોહિત બારોટ

○ આપણા લોકોને આ અજોડ વ્યક્તિનો પરિચય તમે આપ્યો તે બહુ સારું કર્યું. એ સજજન છે, એ સંસ્કારી માણસ છે, અને પાછા જાણીતા વિદ્યાકીય પુરુષ પણ. પ્રસિદ્ધિથી સદા ય દૂર ભાગતા આવા લોકોની જાણ ઘર આંગણના આપણા લોકોને થતી રહે એ ભારે જરૂરી ઉપક્રમ છે. એ દિવસોમાં એ ગામડે પહોંચવા માટે ભવ નીકળી જાય તેવા યુગાન્ડાના સીમાન્ત ગામથી જીવન આરંભનારા રોહિત બારોટને અનેક વાર પોતાની વીતી લખવાની વિનવણી કરી જોઈ છે. સોનગઢમાંના દિવસોમાં અને ભાવનગરમાં વિત્યા એ વરસોમાં રોહિત નામે કિશોરનું કંઈ કેટલું ય કથા-ભાણું ભર્યું પડ્યું છે. તેમની યુવાનીએ પણ કેટકેટલા અને કેવા કેવા પડકારો ઝીલ્યા હતા. ખરેખાત, આ જીવનકથા વાંચવી ખૂબ જ ગમે. પૂર્વ આફ્રિકામાંના એ દિવસો દરમિયાન, અનેક ડુકાવાળાઓની વિવિધ રોચક કથા ય માણવી ગમે તેવી છે. આ મુદ્દે તમે તેમને લખવાને ચાનક યાગવશો, તેવી ખાતરી રાખું છું.

- જયંત મેઘાણી

e.mail : jayantmeghani@gmail.com

દિલચશ્પ અને માહિતીસભર

○ ઓક્ટોબર ૨૦૦૮ના “ઓપિનિયન”માં ‘પ્રેમ પોતે જ મારો પરિતોષ છે.’ એ શીર્ષક અંતર્ગત રોહિત બારોટ પર તમારો લેખ વાંચી ઓપિનિયન / Opinion

અત્યંત આનંદ થયો. તેમાંથી તેમને લગતી ઘણી જ રસપ્રદ અને માહિતીસભર વિગતો જાણવા મળી.

થોડાક સમય પૂર્વે મારી ઈચ્છા રાજા રામમોહન રાય અને દ્વારકાનાથ ઠાકુર જેવા ૧૯મા સૈકાના પ્રખર સુધારકો વિશે જાતમાહિતી મેળવવા લંડન અને બ્રિસ્ટલ જવાની હોવાથી, એ સંદર્ભે મેં રોહિત બારોટનો સંપર્ક સાધ્યો. ત્યારે તેમણે મને ખૂબ જ ઉમળકાથી સાનુકૂળ પ્રત્યુત્તર અને માર્ગદર્શન પૂરું પાડ્યું હતું. વાસ્તવમાં મારી ઈચ્છા વિદેશસ્થિત બ્રહ્મભટ્ટ જ્ઞાતિજનોને લગતા સઘળા ડાયસ્પોરાનો અભ્યાસ કરવાની હતી અને આજે પણ છે. કારણ કે ઇતિહાસવિદ અને સંશોધક મકરંદ મહેતાના માર્ગદર્શન નીચે મેં પીએચ.ડી. શોધપ્રબંધ ‘ગુજરાતની સાંસ્કૃતિક પરંપરા અને પરિવર્તનમાં બ્રહ્મભટ્ટ જ્ઞાતિનું પ્રદાન - ૧૮૧૮ થી ૧૯૪૮’ તૈયાર કર્યો છે. જેનું ગંથસ્વરૂપ ‘બ્રહ્મભટ્ટ સંહિતા’ પ્રસિદ્ધ થતાં એને વિદ્વાનો, તજજ્ઞો, સંશોધકો અને સ્વજ્ઞાતિજનો તરફથી બહોળો આવકાર મળેલો છે. આ સંદર્ભે, હું એ વાતથી વાકેફ છું કે ગુજરાતના જાણીતા સાહસિકો જેવા કે ભગવતીપ્રસાદ રાવ વગેરેએ ઘણાં વર્ષોથી કેન્યા, ઝામ્બિયા, ઝિમ્બાબ્વે, ટાન્ઝાનિયા, યુગાન્ડા, તેમ જ બ્રિટન અને અમેરિકા સહિતના કેટલાક દેશોમાં અત્યંત નિષ્ઠા અને પ્રવૃત્તિ થકી જે તે રાષ્ટ્રના સાર્વત્રિક વિકાસમાં પોતાનું મોઢું પ્રદાન દર્શાવી રહ્યા છે. એ દષ્ટિએ રોહિતભાઈને લગતો તમારો લેખ મારા જેવા જિજ્ઞાસુઓ માટે અત્યંત દિલચશ્પ અને માહિતીપ્રદ બની રહે, તે સમજી શકાય તેમ છે.

રોહિતભાઈની લેખનપ્રવૃત્તિ સર્વવિદિત છે. કેટલાક જિજ્ઞાસુ વાચકોની જાણ સારું તેમના ગંથો અને લેખોના નમૂના આ મુજબ છે :

[1] 'The Social Organisation of the Swaminarayan Sect in Britain' [Ph.D. Thesis, S.O.A.S., London University, 1983]; [2] 'Varna - Natjat and Ethics about Kampala Hindus' : 'New Community', Vol. III, 1974; [3] 'Bristol and the Indian Independence Movement', Bristol, 1979; [4] 'Religion & Ethnicity : Minorities and Social Change in the Metropolis', Netherlands, 1993; [5] 'The Racism Problematic : Contemporary Sociological Debates on Race and Ethnicity'; [6] 'Indian Settlement in Bristol before and after the second World War'; [7] 'Dowry and Hypergamy among the Gujaratis in Britain'; [8] 'Hinduism and Hindus in Europe' [London, 1981].

પ્રસ્તુત લેખમાં તમે જણાવ્યા મુજબ રોહિતભાઈનો જન્મ ૧૯૩૯માં યુગાન્ડા ખાતે થયેલો. તેમનું પ્રાથમિક શિક્ષણ કેન્યાના બંદરી નગર મોમ્બાસામાં સમ્પન્ન થયું. એમના પિતા ગુજરાતના ખેડ જિલ્લાના અને માતા કાઠિયાવાડનાં હતાં. તેમના પ્રભાવ નીચે રોહિતભાઈએ તે પછીનું શિક્ષણ સોનગઢ (ભાવનગર જિલ્લો) મુકામે આર્ય સમાજના ગુરુકુળમાંથી લીધું. ત્યાર બાદ ભાવનગરની વિખ્યાત શામળદાસ કોલેજમાંથી સ્નાતક (૧૯૫૯) થયા બાદ તેઓ પુનઃ યુગાન્ડા ગયા. ત્યાં આફ્રિકન બાળકોની શાળામાં શિક્ષક તરીકે જોડાયા બાદ મકરેરે યુનિવર્સિટીમાંથી સોશિયલ એન્થ્રોપોલોજી સાથે એમ.એ.ની ડિગ્રી મેળવી (૧૯૬૬). ત્યાર બાદ લંડન યુનિવર્સિટીની સ્કૂલ ઓફ ઓરિયન્ટલ એન્ડ આફ્રિકન સ્ટડીસ અંતર્ગત સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય ઉપર પીએચ.ડી.નું શોધકાર્ય કર્યું. ઇતિહાસના એક સંશોધક તરીકે મને એમની આ વાતોમાં વિશેષ રસ પડ્યો. કારણ કે ગુજરાતના ઈન્ટરનેશનલ ડાયસ્પોરાની ગતિવિધિઓને સમજવા મૂલવવામાં રોહિતભાઈની પ્રવૃત્તિઓ તથા તેમનું જીવન અને કવન અત્યંત મહત્વપૂર્ણ અને પ્રેરણાદાયક છે. તેમની જ્ઞાતિના પૂર્વજો તેમ જ રોહિતભાઈની પ્રવૃત્તિઓ વચ્ચે જો સંકલન થાય તો બ્રિટનમાં ગુજરાતી ડાયસ્પોરા ઉપર સવિશેષ પ્રકાશ પાડી શકાય તેમ છે.

રોહિતભાઈએ શિક્ષણ અને સંશોધન ક્ષેત્રે ઉમદા કામગીરી બજાવવા ઘણા બધા દેશોનો પ્રવાસ પણ ખેડ્યો છે. આ તમામ બાબતો મારા જેવા ઇતિહાસના અભ્યાસુ માટે એક પ્રેરકબળ બની રહે છે. હું અત્રે - અમદાવાદની એલ.ડી. આર્ટ્સ કોલેજમાં ઇતિહાસ વિભાગના અધ્યક્ષ અને અધ્યાપક તરીકે છેલ્લા ત્રણેક દાયકાનો પઠન-પાઠનનો અનુભવ ધરાવું છું તથા ગુજરાત યુનિવર્સિટી, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, ઈન્દિરા ગાંધી નેશનલ ઓપન યુનિવર્સિટી અને બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી સહિતની ઘણી બધી યુનિવર્સિટીઓમાંથી પીએચ.ડી., એમ.ફીલ તથા

પ્રોજેક્ટ ગાઈડ તરીકે વર્ષોથી સેવારત છું. મારા હાથ નીચે ઘણા બધા વિદ્યાર્થીઓને પીએચ.ડી., એમ.ફીલ જેવી શોધમૂલક ડિગ્રીઓ પણ મળી ચૂકી છે અને ભવિષ્યમાં મળતી રહેશે. એ દષ્ટિએ હું ઈચ્છું છું કે રોહિતભાઈ ઉપર હું ભવિષ્યમાં વિશેષ ઊંડાણપૂર્વકનો અભ્યાસ હાથ ધરું. વળી, ગ્લોબલ ડાયસુપોરાના સંદર્ભે બ્રહ્મભટ્ટ જ્ઞાતિજનો ઉપર અભ્યાસ હાથ ધરીને મારા પીએચ.ડી. શોધકાર્યના સમય પછીની – સ્વાતંત્ર્યોત્તર કાળની આનુષંગિક વિગતોનું સંકલન કરી એ સંદર્ભે આગળ શોધકારણ કરવા હું ઉત્સુક છું. અત્રે એક સ્પષ્ટતા કરવાની રજા લઉં કે રોહિતભાઈની જેમ હું પણ જ્ઞાતિવાદી નથી. છતાં ઐતિહાસિક અને સમાજશાસ્ત્રની દષ્ટિએ થતા અભ્યાસો સંદર્ભે જ્ઞાતિસંસ્થાઓ અત્યંત મહત્વપૂર્ણ હોવાનું સર્વસ્વીકૃત છે. વળી, તમારા લેખમાંથી પ્રગટ થતી રોહિતભાઈની વિદ્વતા અને સંઘર્ષપૂર્ણ કહાણી મને મારા ભાવિ સંશોધન માટે મદદરૂપ થઈ શકે તેમ છે. તેથી અત્રે તમે અને રોહિત ભારોટને નમ્ર વિનંતી કરું છું કે તેઓ તેમનું જીવનવૃત્તાંત અથવા તેના મહત્વપૂર્ણ અંશો “ઓપિનિયન”માં કમબદ્ધ પ્રસિદ્ધ કરી મારા જેવા કેટલાક જિજ્ઞાસુ અધ્યાપકો તેમ જ ભાવિ પેઢીના સંશોધક વૃત્તિ ધરાવતાં યુવકયુવતીઓને જરૂરી માર્ગદર્શન અને પ્રેરણા પૂરી પાડી આભારી કરશો.

- કે.સી. બારોટ

[45 / Swastik Bunglows - I, Near Sukam & Ugti Bunglows, opposite Gujarat High Court (new), R.C. Technical Road, AHMEDABAD - 380 060, India]

પોપટલાલ પંચાલનો દેહાન્ત ગમગીન કરે છે

○ પોપટલાલ પંચાલનો દેહાન્ત ગમગીન કરી મૂકે છે. અકાદમીના અનેક કાર્યક્રમોમાં તેમને અનેક વખત હું મળ્યો છું. મને હંમેશાં તે માયાળુ, વિવેકી તેમ જ બીજા પ્રત્યે લાગણીશીલ લાગ્યા હતા.

તેમનું દીર્ઘ આયુષ્ય કામયાબ રહ્યું હોય અને પરિવારે તેમની કાળજી સંભાળ લીધી હશે એમ સમજું છું. તેમને ચિરકાળ શાન્તિ મળજો અને શેષ પરિવારને શાતા પ્રાપ્ત હજો.

- રોહિત બારોટ

○ પહેલાં પોપટલાલ જરીવાળા અને હવે પોપટલાલ પંચાલ. ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમીએ બહુ જ ટૂંકા સમયગાળામાં બે અગત્યના આગેવાનો ગુમાવ્યા છે. તેમની ખોટ લાંબા ગાળા સુધી સહેવાની આવશે.

પોપટલાલ પંચાલને હું તેમના લેખનથી તેમ જ અકાદમીની વાર્તા વર્તુળ પ્રવૃત્તિઓથી થોડોઘણો ઓળખતો થયેલો. આ પરિચય મીઠો હતો. તેમને મારી અંજલિ હજો.

- મનસુખ શાહ

○ પોપટલાલભાઈના અવસાનથી ભારે દુઃખ થયું છે. પરમકૃપાળુ પરમાત્મા તેમના આત્માને શાંતિ આપજો.

- જય કાન્ત

○ પોપટલાલ પંચાલના અવસાનની વાત જાણી ભારે ગ્લાનિ ઉપજી છે. યુનાઈટેડ કિંગડમના ગુજરાતી ડાયસ્પોરિક સાહિત્યજગતની તે થાપણ સ્વરૂપ હતા. ગુજરાતી ડાયસ્પોરિક સામાન્ય જનજીવન માટે તો તે વળી અગ્રગણ્ય વડીલ પણ હતા. તેમને અમારી વિદાયવંદના હજો.

- દાઉદભાઈ એ. ઘાંચી

○ પોપટલાલ પંચાલના નિધનથી ભારે દુઃખ થયું છે. વીમળાબહેન તથા દીકરી આત્મા સુધી અમારી શોકાંજલિ પહોંચાડજો. એ બંને આ દુઃખદ ઘટનાથી ભાંગી પડ્યા જ હશે.

- જશવંતી અને વલ્લભ નાંઠા

○ પોપટલાલ પંચાલના દુઃખદ અવસાનના સમાચારથી ગ્લાનિ પહોંચી છે. તેમના પરિવારના અને સ્નેહીમિત્રોના આ દુઃખદ અનુભવમાં હું ય સામેલ થઈ છું. હજુ ગઈ કાલે જ તેમની સાહિત્ય દેશગી વિશે “ઓપિનિયન”ના ડિસેમ્બર અંકમાંનો લેખ વાંચતો હતો. તેમની દેશગી વિશે રમણભાઈ પટેલની કલમે સરસ રસપાન થયું છે. પોપટલાલ પંચાલની આંખ બીડાઈ તે પહેલાં આ લેખ આવી શક્યો તે ગમ્યું. કદાચ, તેમણે ય વાંચ્યો હશે અને રમણભાઈએ લખ્યું છે તેમ મઘમઘતું પાન મોમાં ચાવતાં ચાવતાં તે મનમાં ગણગણ્યા પણ હશે : ‘અભી તો મૈ જવાન હું’!

ઓપિનિયન / Opinion

પોપટલાલભાઈ એવી યાત્રાએ નીકળ્યા છે જ્યાં આપણે સૌએ એક વખત જવાનું છે. પરમે ધર શેષ પરિવારને અને દરેકને ખાલીપો સહેવા બળ આપજો.

- રતિલાલ ચંદરયા

○ પોપટલાલકાકાએ આખરી રજા લીધી તેથી પીડા પહોંચી છે. આપણા ગુજરાતી સાહિત્યજગતને ભારે આંચકો લાગ્યો છે. તેમને સહૃદય અંજલિ હજો.

- રમેશ પટેલ ‘પ્રોમોર્મિ’

○ પોપટલાલ પંચાલના અવસાનથી ભારે આંચકો લાગ્યો છે. તેમની નજીક હું હતો. મને તે ગમતા ય ખૂબ. અમે અવારનવાર અરસપરસ પત્રો લખતા અને ટેલિફોન પણ કરતા રહેતા. તમારી અકાદમી હેઠળ મારી ચોપડીનું લોકાર્પણ થયું ત્યારે તેમને એક જ વખત જો કે મળવાનું થયું છે. તેમણે મને ખૂબ માર્ગદર્શન આપ્યું છે. સહાયહૂંફ પણ આપ્યાં છે. તેમની ખોટ જરૂર સાલશે.

મારી ‘બટમોગરો’ શ્રેણીમાં તેમને લઈ શકાયા હતા તેનો મને સંતોષ છે.

- ઊર્મિલા અને પ્રવીણ પટેલ ‘શશી’

○ પોપટલાલ પંચાલના અવસાનથી ગ્લાનિ ઉપજી છે. “ઓપિનિયન”ના તાજાતર અંકમાં હજુ હમણાં તો તેમના વિશેનો લેખ વાંચ્યો. તેથી સવિશેષ વ્યગ્રતા થાય છે.

અકાદમીના સંમેલનમાં તેમને મળવાનું બન્યું હતું. હૂંફાળા ખાનદાન માણસ હતા. તેમનું લેખન કામ બોલકું છે. અને તેથી ગુજરાતી ડાયસ્પોરિક સાહિત્યજગતમાં આ ખાલીપો જીરવવો વસમો થવાનો છે. મારી સહૃદય દિલસોજી સ્વીકારજો.

- ફારૂક ઘાંચી

○ પોપટલાલ પંચાલના નિધનથી ભારે ગ્લાનિ થઈ છે. પિતાની પેઠે કાળજી લઈ તેમણે શીખવાડ્યું છે. પોતાનાં વિવરણમાં ય તે કાળજીપૂર્વક પીઠ થાબડવાની હોય ત્યારે પાછા પડ્યા નથી. તેમની આ હૂંફાળી ખાસિયતોને કારણે આપણે તેને સવિશેષ ચાહતા થયા હતા.

- રાકેશ ખંભાયતા

○ પોપટલાલ પંચાલના પરિવાર સાથે અમારી દુઃખા જોડાઈ રહેશે. ‘ગુજરાતી રાઈટર્સ ગિલ્ડ’ વતી પણ અમારી સહૃદય દિલસોજી પરિવાર સુધી પહોંચાડજો.

- સિરાજ ‘પગુથનવી’

મંત્રી, ગુજરાતી રાઈટર્સ ગિલ્ડ

અધૂરો સંવાદ

○ પોપટલાલ પંચાલનું નામ જ્યારથી “ઓપિનિયન”નું નામ જાણું છું, ત્યારથી જાણું છું. તેમને વાંચતો, પરંતુ ક્યારે ય મળાયું નથી. તેમના લેખો અને વાર્તાઓથી અંજાયો હતો. દરેક જણને તે ગમતા. “ઓપિનિયન” પરિવારના તે અદના સભ્ય હતા. દિલમાં તેમને મળવાની બહુ ઈચ્છા હતી, પણ તે કદી શક્ય ન બન્યું. મે ૨૦૦૮ની ઈંગ્લેન્ડની મારી મુલાકાત વખતે પણ તેમની નાદુરસ્તીને કારણે મળાયું નહીં.

બે મહિના પર તેમણે મને તેમનો વાર્તાસંગ્રહ ‘શ્રી ૧૦૮’ મોકલ્યો. વાંચીને ગયા મહિને ફોનથી મારો પ્રતિભાવ પણ તેમને આપ્યો. અમારી વાર્તાથી કલાકેક ચાલી હશે. તેમાં જાતજાતના વિષય ચર્ચાયા. તેમણે વરસો જૂનાં મિત્રને મળતા હોય તેવો પ્રેમ દર્શાવ્યો. જ્યારે મેં ચાળીસના દાયકાના તેમના લેખો અને કાવ્યો, જે “કુમાર”ના જૂના અંકોમાં વાંચ્યા હતા તેનો ઉલ્લેખ કર્યો, ત્યારે તે ગદગદ થઈ ગયા હતા. તે એક ઉચ્ચ કક્ષાના વાર્તાકાર હતા. તેમની સાથે વળી બીજા દિવસે પણ વાતો થઈ હતી. અને ખાસ કરીને એમના છેલ્લા વાર્તાસંગ્રહ વિષે જે એમને ખૂબ ગમ્યું હતું. ત્યાર પછી તેમણે ફોન કરવાનું વચન આપ્યું હતું. ઈશ્વરને મંજૂર નહીં હોય. હવે પંચાલસાહેબે વિદાય લીધી છે. પ્રભુ તેમના આત્માને શાંતિ બક્ષે. નિકટના કુટુંબીજનોને “ઓપિનિયન” દ્વારા આશ્વાસન પાઠવું છું.

- હરનિશ જાની

[4 Pleasant Drive, YADVILLE, NJ 08620 , U.S.A.]

આમ જુઓ તો કશું નહીં, ને આમ જુઓ તો ઘણું : જ્ઞાનસત્ર

○ દીપક મહેતા

આજે સવારે અમે લલ્લુભાઈ બાગમાં પહોંચ્યા ત્યારે બાંકડા પર એકલા શાંતિલાલ બેઠા હતા. અમારી મંડળીમાંથી બીજું કોઈ આવ્યું નહોતું. અમને આવેલા જોઈને શાંતિભાઈ ટહૂક્યા: આવો જ્ઞાનદેવ, આવો. અમે કહ્યું: ભાઈ, અમને સંત કેમ બનાવવા છે? શાંતિભાઈ કહે: સંત કોણ બનાવે છે, આ તો તમે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પચ્ચીસમાં જ્ઞાનસત્રમાં જઈને આવ્યા ને એટલે પછી પૂછ્યું: કેવું રહ્યું જ્ઞાનસત્ર? અમે કહ્યું: ઘણીવાર લગ્નોત્સવની જેમ ઉજવાય છે તેવું નહીં, પણ ખરેખરું જ્ઞાનસત્ર. સુરત જિલ્લાનું કીમ જેવું નાનું ગામ. માંડ વીસેક હજારની વસ્તી. હજી ગયે વર્ષે જ શરૂ થયેલી નવી કોલેજ. પણ આખું આયોજન ઘગશ અને હોંશપૂર્વક થયેલું. પરિષદવાળાઓએ કહેલું કે પાંચસો ડેલિગેટ માટેની તૈયારી રાખજો. પણ આવ્યા આઠસો ડેલિગેટ તેમાં મોટી સંખ્યામાં વિદ્યાર્થીઓ પણ તાબડતોબ યજમાને બધાની રહેવા-જમવાની સગવડ કરી દીધી! કોઈને કશી અગવડ પડી જ નહીં એવું તો નહીં, પણ ઓછામાં ઓછી અગવડ પડે એવો યજમાનનો પૂરો પ્રયત્ન. બીજું, દરેક બેઠક લગભગ સમયસર શરૂ થઈ અને પૂરી થઈ, પહેલે દિવસે ઉદ્ઘાટનથી માંડીને ત્રીજે દિવસે સમાપન સુધીની કુલ આઠ બેઠકો હોવા છતાં શાંતિભાઈએ પૂછ્યું: તે એ બધી બેઠકો રસ પડે તેવી હતી? અમે કહ્યું: ના ઉદ્ઘાટનની અને પારિતોષિક વિતરણની બેઠકો પરંપરા પ્રમાણે કંટાળાજનક હતી. ત્રીજી, ગાંધીજી વિશેનાં ગીતોની બેઠકના અધ્યક્ષ એટલું અટપટું બોલ્યા કે એ એમને કે પોતાને સમજાયું હોય ત્યારે સારું. અધ્યક્ષ હતા પરેશ નાયક હા, દૃષ્ટિ પટેલે એકદમ પ્રોફેશનલ રીતે સંચાલન કર્યું. ઊડીને કાને વળગે તેવું. શાંતિલાલે પૂછ્યું: પણ ચર્ચાઓ શેને વિશે થઈ? અમે કહ્યું: બે વર્ષના સાહિત્યના સરવૈયાની બેઠકના પહેલા જ વક્તા સમીર ભટ્ટે કવિતા વિશે બોલતાં સિક્કર પર સિક્કર મારે રાખી. આજના આ બાપુ યુગમાં તેમણે સિતાંશુબાપુ, રઘુવીરબાપુ અને ચિનુબાપુને લખેલા પત્રો રૂપે જે કહેવું હતું તે બેઠક કહી દીધું. જાણે એક બાળક વાત કરતું હોય એ રીતે બાળસાહિત્ય વિશે વાત રજૂ કરીને ઈશ્વર પરમાર પણ મેદાન મારી ગયા. જોકે પછીની રમણલાલ દેસાઈ વિશેની બેઠકમાં ઘણાખરા બોલનારાએ રમણલાલને માથે માછલાં ધોયાં, તેમાંય એક દાઢીવાળા વક્તાએ તો આડો આંક જ વાળ્યો! કહે કે રમણલાલે આટલું બધું લખ્યું જ કેમ, અને લખ્યું તો છપાયું જ કેમ? અમારી મુશ્કેલીનો તો વિચાર કરવો જોઈએ! ભઈલા, વિવેચકો અને અધ્યાપકોની સગવડ સાચવવા કાંઈ કોઈ લેખક થોડો જ લખે છે? લોકો આજ સુધી રમણલાલને વાંચે છે ને માણે છે એનું શું? અને પાછા આ અમદાવાદી વક્તાને મુંબઈગરા અધ્યક્ષ અને સંચાલકે ઉછળી-ઉછળીને કહ્યું મિલે સૂર મેરા-તુમ્હારા! ભઈલાઓ સુન્દરમે કે પન્નાલાલ પટેલે અને તેમના વારસોએ કેમ આટલું બધું લખ્યું, છપાવ્યું એમ કહેવાની હિમ્મત દાઢીવાળો કે દાઢી વગરનો કોઈ વક્તા કરેય ખરો? કવિતા વિમર્શની બેઠક અધ્યાપકીય બની રહી. શાંતિલાલે પૂછ્યું: ત્રણ દિવસમાં કાંઈ તડાફઠી ન થઈ? અમે કહ્યું: ‘સાહિત્ય અને સમાજ કેટલાં અભિમુખ, કેટલાં વિમુખવાળી બેઠકમાં થતાં થતાં રહી ગઈ. સુદર્શન આયંગર, અચ્યુત યાજ્ઞિક અને માર્ટિન મેકવાન જેવા સમાજવાળાઓ એક તરફ અને બીજી તરફ સાહિત્યવાળાઓ એવું વાતાવરણ તો થયું. પણ પછી શરીફા વીજળીવાળા અને હિમાંશી શેલતે પોતપોતાની અફલાતૂન રજૂઆત દ્વારા

બંને વચ્ચેની ખાઈ પર પૂલ બાંધ્યો. શ્રોતાઓની ધીરજની કસોટી કરતી સમાપન બેઠક પૂરી થઈ ત્યારે અમે મનમાં એક ગીતની પંક્તિ ગણગણાવતા હતા: “આમ જુઓ તો કશું નહીં ને, આમ જુઓ તો ઘણું.” ■

(સદ્ભાવ, ‘વર્ડનેટ’, “મુંબઈ સમાચાર” ૧ જાન્યુઆરી ૨૦૦૯)

(છેલ્લાં પાનાં પરેથી)

જેવું વિચારે એ માની શકાતું નથી. ગાંડી થઈ છે કે શું? જીવ શું એટલો સસ્તો છે કે એનું બલિદાન દેવાય? અને આ જીવ તારી એકલીનો થઈ ગયો? ... તને જન્મ દેનારી તો હું છું. તને નવ મહિના પેટમાં સંઘરી હતી; આજ કેમ નહીં સંઘરું? ત્યારે પણ તને બોજ ગણી નહોતી; પેટની જણી હવે ભારે પડવાની?

મેં લાંબો વિચાર કર્યો છે અને પછી જ સલાહ આપવા બેઠી છું. એક વાર મળે છે મનુષ્ય અવતાર. એને એળે નહીં જવા દેવાય. તારે જીવવાનું છે, હિંમતભેર જીવવાનું છે. હું તારી પડખે છું. જે સંકટો આવી પડશે તેનો ભેગાં મળી સામનો કરીશું.

મારું જણાવે નમાલું ન હોય. એ તો કાંટાળા પથ પરથી એક અલાયદી કેડી પર ચાલી નીકળે. સાસરાપક્ષનો તિરસ્કાર કરવામાં ગૌરવ નથી; તો દાસી બનીને રહેવામાં ય સ્વાભિમાન નથી. હું મા થઈને કહું છું કે એ લોકો તને તજે તે પહેલાં તારે એમને ત્યજવા જોઈએ. આ પત્ર મળ્યે આડાઅવળા વિચારો કર્યા વિના તું તરત અહીં આવી જા. ફારગતી આપણે માગીશું. જે પતિ લગ્નની પવિત્ર પ્રતિજ્ઞાઓ ભૂલી ગયો છે તેને વળગી રહેવામાં સતીપણું નથી; કેવળ દાસત્વ છે. પડ્યું પાનું નિભાવી લેવાનું કદાચ અમારી જૂની પેઢીમાં ઉચિત ગણાતું હશે; પરંતુ તું તો નવી પેઢી છો. નવા વાતાવરણમાં તેં શ્વાસ લીધા છે. તારું કર્તવ્ય છે અન્યાય સામે લડવાનું, દેહપ્રાણને રૂંધતાં રૂઢિબંધનો તોડવાનું.

સમાજમાં મારી નિંદા થશે એવો ડર તારે રાખવાનો ન હોય. લોકોની જીભથી ગભરાઈ જાઉં એટલી પોથી હું નથી. તારા બાપુના ગયા પછી એકલે હાથે તને મોટી કરી છે. ભણાવી-ગણાવી છે એ ઉપરથી મારા મનોબળનો ખ્યાલ તને આવવો જોઈએ. જીવતરના ઝંઝાવાતો સામે જે ઝીંદાદિલીથી હું ઝગમગી છું તે બધું તેં નજરે જોયું છે. તું મારાથી જરા ય ઓછી ઊતરે તો મારી કુખ લાજે.

માટે તું કશી ય અવઢવમાં પડ્યા વગર મારી પાસે, આપણે ઘરે આવી જા. મારું સૂચન જલદ છે; પરંતુ એ જ સાચું છે, શુભ છે. સ્વત્વને ઓગાળીને જીવવાનો કોઈ અર્થ નથી. મારું બારણું, મારાં બાવડાં તને આવકારવા આતુર છે. પત્રનો જવાબ નહીં; ખુદ તારે જ આવવાનું છે. જો બે-ચાર દિનમાં તું ન આવી તો તને લેવા આ જનેતા ત્યાં આવી જ છે એમ તને ચોખ્ખેચોખ્ખું લખું છું.

લિ. તારી માનાં શુભાશિષ

લેખકના વાર્તાસંગ્રહ ‘સંબંધોનો ચંદરવો’ (પ્રાપ્તિ સ્થાન : 15, Braemar Close, Rushey Mead, LIECESTER LE4 7PL [UK])માંથી સાભાર.

(સદ્ભાવ : ઉત્તમ ગજજર સંપાદિત “સન્નડે મહેફિલ”, વર્ષ : બે; અંક - ૮૮; એપ્રિલ ૨૨, ૨૦૦૭)

ઝાડનાં મૂળિયાં દેખાવમાં તો કેટલાં સુંવાળાં જણાય છે ! હાથ અડાડીએ તો ભાંગી જાય એવાં કોમળ હોય છે. છતાં એ મૂળિયામાં કેટલું બધું બળ હોય છે ! પથ્થર જેવી જમીનનેય તોડીને ઊંડે ઊંડે પાણી મળે ત્યાં સુધી સોસરાં ઊતરી જાય છે, અને એક વાર અંદર ઊતર્યા પછી મૂળ જાડું થવા પ્રયત્ન કરે છે, જમીનને પહોળી બનાવે છે. આ રીતે જમીન સોસરવા ઊતરવામાં અને પથ્થર જેવી જમીનનેય પહોળી કરવામાં કેટલું બધું બળ જોઈતું હશે !

સ્ત્રીમાં પણ આવું જ બળ હોય છે. એના બળને માપી શકાય નહીં, તેથી તેને અબળા કહી છે. સ્ત્રી કઠણમાં કઠણ હૃદયમાં ઊતરી જઈને જગા કરે છે. એ પારકાના ઘરને પોતાનું કરી લે છે, પોતે એ ઘરની થઈ જાય છે, એ ઘરમાં સમાઈ જાય છે. ઝાડનાં મૂળની જેમ એ ઘરમાં સોસરી ઊતરી જઈને ઘરનો કબજો લઈ લે છે.

— રવિશંકર મહારાજ

પૂજ્ય બા,

લાંબા સમયથી તારો પત્ર નથી એટલે ચિંતા થાય છે. આ કાળ મળ્યેથી તરત તારા ખુશીના ખબર જણાવજે. પગે સોજા ચડતા હતા તે કેમ છે ? દાકતર રજનીભાઈના કહ્યા મુજબ સમયસર દવા લે છે કે નહીં ? મારા વિના તને વારેઘડીએ યાદેય કોણ કરાવતું હશે ! માટે વીનવું આળસ કર્યા વિના સમયસર દવા લેજે.

પત્ર ન લખવા બદલ તને કહેવા બેઠી; પણ મેં ય છેલ્લો પત્ર ક્યારે લખ્યો 'તો ? કંઈ યાદ નથી. વરસ થયું હશે. મને માફ કરજે. તું મનમાં ને મનમાં ધૂંધવાતી હોઈશ ને જાતજાતની આશંકાઓ કરતી હોઈશ એ હું સમજું. કેટલીક વાતો ઊડતી ઊડતી તારા કાને પહોંચી હશે; એમાં સાચું શું અને કેટલું માનવું એ મૂંઝવણ તને થાય એ સ્વાભાવિક છે. દીકરીના હાથ પીળા કરી વળાવી દીધા પછી પણ માવતરની ચિંતા ક્યાં ટળે છે ?

હું સુખી છું. રાજમહેલમાં રાણીની જેમ રહું છું એમ લખવા મન લલચાય છે; પરંતુ એવું હડહડતું જૂઠાણું મારી જન્મદાત્રીને કેવી રીતે કહી શકું ? ખરી સ્થિતિ તને જણાવવી કે નહીં, કેટલું જણાવવું ને કેટલું છૂપાવવું એ બધી ભાંજગડ મગજમાં ચાલતી હતી અને કશું નક્કી થઈ શકતું ન હતું. આવી અસમંજસની હાલતમાં મહિનાઓ નીકળી ગયા.

આજે હિંમત કરી છે, કાળજાને કઠણ કર્યું છે અને સાચી બિનાથી તને વાકેફ કરવી છે. મારી વાત વાંચી તને પીડા થશે; પરંતુ ક્યાં સુધી તને અંધારામાં રાખું ? ત્રાહિતો મારફત જાતજાતની અફવા સાંભળે એના કરતાં મને થયું કે મારે જ ઘટસ્ફેટ કરવો જોઈએ. આમ છતાં, મર્યાદા, આડી આવે છે. એટલે બધું જ ખુલ્લુંખુલ્લા નહીં બતાવી શકું.

મૂળ વાત એ છે કે તારા જમાઈને એક અન્ય છોકરી સાથે આડો વ્યવહાર છે. લગ્ન થયાં એ અગાઉનું આ લફરું છે અને હજી ચાલુ છે. માન્યું હતું કે વખત જતાં એમનો મોહ દૂર થશે અને મારામાં મન પરોવાશે; પણ એ આશા ઠગારી નીવડી છે. ઘરમાં મારું સ્થાન માત્ર દાસીનું છે. સાસુ-સસરા, નણંદ, નોકર-ચાકર સૌ જાણે છે કે મારા પતિને મારી કોડીની ય કિંમત નથી અને તેથી એ સૌ પણ મને હીણપતની દ્રષ્ટિથી જુએ છે. એમની આંખોમાં રમતું ખંધુ હાસ્ય મારા હૈયાને શારડીની માફક શારે છે. હરરોજ - હર પળ હું ઘવાઉં છું; પણ લોહી નથી નીકળતું. કપાતી જાઉં છું; પણ ફરિયાદ કરતી નથી.

મા, સહન ક્યાં સુધી થઈ શકે ? સવાર ઊગશે એ નક્કી હોવાથી રાત કાઢી શકાય છે; પણ જે સૂરજ ઊગવાનો જ નથી એની ઉખા માટે ફાંફાં ક્યાં લગી મારું ? જીવ પર આવી ગઈ છે; માટે જ સાફ સાફ લખું છું. આ લોકોનો ઈરાદો મને છૂટી કરવાનો છે. ગભરાઈશ નહીં, માવડી. તારી વગોવણી થાય એવું હું કદાપિ નહીં થવા દઉં. પતિએ ત્યજેલી હું, તારે માથે નહીં પડું.

લગ્ન પછી વિદાય આપતાં લોકો નવપરિણીતાને કહે છે, 'વિવાહિતાની ડોલી પિયરથી ઊઠે; પણ અર્થી તો સાસરેથી જ નીકળે.' તારા મોઢે પણ કંઈક આવા જ શબ્દો હતા. તારા આંગણથી મારી ડોલી ઊઠી હતી, ત્યાંથી મારી અર્થી નહીં નીકળે. હું તારી પાસે નહીં આવું. તારી દીકરીને સાસરિયાંઓએ કાઢી મૂકી છે એવાં મહેણાં તારે સાંભળવાં પડે, એમ નહીં થવા દઉં.

વિનય જીવણલાલ કવિ

વિનય કવિ હવે નથી, એમ મન હજુ સ્વીકારી શકતું જ નથી. જોજનો દૂર હોવાને કારણે આ પીડા વિશેષ વસમી બની છે.

ગુરુવાર, ૮ જાન્યુઆરી ૨૦૦૮ના રોજ, લેસ્ટર ખાતે, હૃદયરોગના હુમલામાં વિનયભાઈએ દેહ છોડ્યો. અવસાન સમયે તેમનું વય ૭૪ વર્ષનું હતું.

ગુજરાતી ડાયસ્પોરિક સાહિત્ય જગતમાં વિનય કવિ એક અગત્યનો પડાવ રહ્યો. ઉત્તમ ગજજર અને હરનિશ જાનીએ અન્યત્ર લખ્યું છે તેમ, ઈંગ્લેંડમાં વસતા સાહિત્યકારોની યાદિમાં વિનય કવિનું નામ પહેલી હરોળમાં જ મૂકવું પડે. ૧૫ સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૫ના રોજ જન્મેલા, મૂળ કલોલના વતની, વિનયભાઈ 'સાચે જ અટક પ્રમાણ કવિ છે; પણ એકલા કવિ નથી, તેઓ નાટ્યકાર પણ છે. સફળ વાર્તાકાર તો છે જ અને નવલકથા પર પણ કલમ અજમાવી ચૂક્યા છે.' વિનય કવિની પ્રવૃત્તિઓ ય તપાસવી રહી -- રેડિયો, ટીવી, નાટકો, કવિ સમારંભો, દરેક ક્ષેત્રમાં 'શાણી વાણી ગુજરાતી રાણી'ના વકીલ તરીકે વિનયભાઈ હંમેશ ઉપસ્થિત હોય. પોતે એક સારા ગઝલકાર હોઈ, મુશાયરાઓનું કાબેલ સંચાલન એ એમની આગવી સિદ્ધિ હતી. સાહિત્યના દરેક ક્ષેત્રને આવરતાં એવાં એમનાં દસેક પુસ્તકો થયાં છે. ૧૯૫૩માં ભારતથી આફ્રિકે ગયા હતા અને ત્યાંથી ૧૯૬૮માં તેઓ ઈંગ્લેંડના લેસ્ટર નગરમાં સ્થાયી થયા હતા.

આ દેશના સાહિત્યજગતમાં સર્વત્ર વિસ્તરેલા વિનય કવિની ખોટ "ઓપિનિયન" સમેત સૌને લાંબા ગાળા સુધી સાલવાની છે. વાચક, લેખકની દુનિયાને ય તેમનો ખાલીપો રહેવાનો છે. "ઓપિનિયન", આથી સ્તો, આ સાહિત્યકારને આ વાર્તા પ્રગટ કરતાં કરતાં નત મસ્તક સ-આદર વિદાયવંદના આપે છે.

- તંત્રી

મા, તને સ્થિતિની આગોતરી જાણ કરવા આ બધું લખ્યું છે. હજી આખરી નિર્ણય લેવાયો નથી. કદાચ મામલો કાયદેસરના લગ્નવિચ્છેદ સુધી ન પણ જાય. હું છૂટાછેડા નથી ઈચ્છતી; પતિસુખ મારા નસીબમાં નથી લખાયું એમ મન મનાવીશ. છાતી પર પથ્થર મૂકી એમના વ્યભિચારી વર્તનને સહન કરી લઈશ અને અહીં પડી રહીશ. બીજી બાજુ મનોમન નક્કી કર્યું છે કે જો મને ડિવોર્સ અપાશે તો જીવનનો અંત આણીશ - અહીં સાસરિયામાં. મારી અર્થી પતિગૃહથી જ નીકળશે. પ્રભુને અરજ કરું છું કે એવી નોબત ન આવે. તું પણ મારે માટે ઈષ્ટદેવને પાર્થના કરજે.

વિ.

તારા દુઃખમાં વધારો કરનાર,
તારી અભાગી દીકરી રમા.

ક્ષમાપના

પરદેશ પ્રવાસની કેટલીક પ્રતિકૂળતાઓને કારણે, આ ૨૬ જાન્યુઆરી ૨૦૦૮નો અંક, સમયસર પ્રગટ કરી શકાયો હોવા છતાં, ટપાલવ્યવસ્થા તેમ જ વિતરણ વ્યવસ્થામાં કેટલુંક ટાંચું પડ્યું છે. આ ઢીલનો અમને રંજ છે. અમને મોટે મને સાંચવી જણાવા સહૃદય વિનવણી. ફેબ્રુઆરી અંકથી રાબેતો પૂર્વવત્ હશે, એ મ ધારણા છે. : તંત્રી

વહાલી દીકરી રમા,

કાળજું કાપતો તારો પત્ર મળ્યો. પ્રથમ તો બુદ્ધિ બહેર મારી ગઈ; પછી આંખમાંથી બોર બોર આંસુ સરી પડ્યાં. બે દિવસ મૂંઝવણમાં, ચિંતામાં, ગભરાટમાં વિતાવ્યા. વિચારોનાં વમળમાં અટવાઈ. રાત પડખાં ઘસી ઘસીને કાઢી. હૈયા પર ઘા થયો હતો અને હું સૂઘબૂઘ ખોઈ બેઠી હતી.

હવે મન કંઈક સ્વસ્થ થયું છે. શાંત ચિત્તે આખી પરિસ્થિતિ સમજવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે અને ઉકેલ પણ જણ્યો છે.

તારા સાસરિયાં પર ઘિકકાર પેદા થયો છે; પણ વધુ ગુસ્સો આવ્યો છે તારા પર. હા, તારા પર. બે કારણોસર : એક તો એ કે આજ પહેલાં તેં તારી વ્યથા મને જણાવી નહીં. હું સમજતી રહી કે તું અનહદ સુખી છો અને બહોળા કુટુંબમાં વ્યસ્ત હોવાથી પત્ર લખવાનો સમય નહીં મળતો હોય. મને ચિંતા ન થાય તે માટે તેં એ પહેલાં કશું જણાવ્યું નહીં એ દલીલ સાચી હશે; પણ મને એ માન્ય નથી. હું તારી મા છું. મારી ફક્ત ફરજ જ નહીં ; પરંતુ હક છે કે તારાં સુખદુઃખ હું જાણું. આટલો વખત સાચી હકીકત મારાથી છાની રાખવામાં તેં ડહાપણનું કામ નથી કર્યું.

બીજી વાત જીવ કાઢી આપવાની. તારા જેવી શિક્ષિત સ્ત્રી આમ અભણ ગામડિયણ બાઈ

(અનુસંધાન પાન 23 પરે)